

Munitie voor de voedseltransitie

Strategieën voor het versnellen van de voedsel- en dierenwelzijnstransitie in Nederland

Naam:	Michel Timmermans
Studentnummer:	452267
Datum:	18 november 2022
Studie:	Bestuurskunde: Beleid & Politiek
Scriptiebegeleider:	Prof. dr. Flor Avelino
Tweede lezer:	Prof. dr. Menno Fenger
Aantal woorden:	19983

“The love for all living creatures is the most noble attribute of man.”

— **Charles Darwin**

“Compassion for animals is intimately associated with goodness of character, and it may be confidently asserted that he who is cruel to animals cannot be a good man.”

— **Arthur Schopenhauer**

“We should all be eating fruits and vegetables as if our lives depend on it - because they do.”

— **Michael Greger**

“By eating meat we share the responsibility of climate change, the destruction of our forests, and the poisoning of our air and water.”

— **Thich Nhat Hanh**

Voorwoord

Als klein kind stond ik al in de keuken van mijn oma mee te kijken hoe voedsel werd bereid tot de lekkerste gerechten. Mijn interesse naar eten ontstond in deze keuken, niet wetende dat ik later zou afstuderen op het onderwerp ‘voedseltransitie’. In 2019 werd ik geconfronteerd met verschillende documentaires over de problematiek van ons huidige voedselsysteem. Hier ontwikkelde ik een enorme drive voor, waardoor ik voor mijn stage op zoek ging naar een organisatie die zich inzet op dit gebied. De Dierencoalitie heeft mij als stagiaire aangenomen en hebben mij in drie maanden veel meegegeven.

Het afstuderen en stagelopen is een proces geweest waarbij ik veel heb geleerd. Zo kwam ik erachter dat werken bij een dierenwelzijnsorganisatie enorm interessant kan zijn, maar ook frustrerend. Dagelijks worden besluiten genomen in het politieke proces waar je met je verstand soms niet bij kan. Hierdoor heb ik enorm veel respect voor de personen opgebouwd die bij een dierenorganisatie werken, optimistisch blijven en zich blijven inzetten voor de meest kwetsbaren van deze wereld.

Mijn dank gaat uit naar mijn begeleider van deze scriptie. De tussentijdse feedbackmomenten met prof. Dr. Flor Avelino waren altijd enorm waardevol, gezellig en een steun in de rug. Een woord van dank aan alle respondenten en organisaties die tijd hebben gemaakt om mee te werken aan mijn onderzoek. Ik kijk terug op vele mooie gesprekken met mensen die zich volledig inzetten om de wereld een beetje beter te maken voor mens en dier. Tot slot dank ik ook mijn vriendin, familie en vrienden aan wie ik zoveel steun heb ontvangen tijdens het schrijven van deze scriptie.

Michel Timmermans

Rotterdam, 18 november 2022

Samenvatting

Welke strategieën gebruiken non-gouvernementele organisaties (ngo's) in om de transitie naar minder en beter dierlijke voedselproducten te versnellen in Nederland? Deze vraag staat centraal in dit onderzoek. In het maatschappelijk debat zien we de discussie betreft onze vleesconsumptie steeds vaker terugkomen, echter daalt de Nederlandse vleesconsumptie niet. Ngo's spelen een belangrijke rol in het veranderen van het voedselsysteem. Op initiatief van de Dierencoalitie is dit verkennend onderzoek opgezet.

Op basis van theorieën zoals netwerkgovernance en transitiegovernance is een model opgesteld waarin drie categorieën zijn opgenomen: percepties, strategieën en transitiedynamieken uit de X-curve. Elke organisatie heeft een perceptie van de werkelijkheid, waarin strategieën de intenties zijn die proberen de percepties van een andere partij te beïnvloeden. De X-curve is een theoretisch raamwerk met een opbouw- en afbraakdynamiek waar een contextuele inschatting wordt gemaakt van de 'staat' van de transitie. De theoretische concepten zijn in semigestructureerde interviews en een focusgroep voorgelegd aan veertien respondenten. Er zijn acht bijeenkomsten onderzocht door middel van participatieve observatie. Tot slot is een analyse van achttien documenten uitgevoerd.

Uit dit onderzoek is gebleken dat de percepties van de ngo's voornamelijk overeenkomen, maar verschillen op het ethisch thema van elkaar. De strategieën worden bepaald door hun percepties. Door de verschillende strategieën en percepties toe te passen in de transitiedynamieken is er inzicht verkregen welke strategieën ngo's gebruiken om de transitie te versnellen. Zo is er een variëteit aan governance strategieën gevonden die ngo's inzetten: conflicterende, faciliterende, coalitievormende, coöperatieve en go-alone strategieën.

Enkele aanbevelingen vloeien voort uit dit onderzoek. Het toepassen van de X-curve kan ondersteuning bieden voor het begrijpen van de dynamieken van de transitie. Verder zou dierenethiek een grotere rol moeten spelen in de voedseltransitie, zodat belangrijke vraagstukken worden belicht voor de meest kwetsbaren in de samenleving. Daarnaast kunnen KPI's organisaties helpen om doelstellingen meetbaar en haalbaar te maken. Tot slot kunnen ngo's middels reflexieve monitoring van elkaars interventies leren.

Kernwoorden: dierlijke voedselproducten, transitie, versnellen, governance, strategieën, percepties, dynamieken, X-curve.

Inhoudsopgave

1 Inleiding	6
1.2 Geschiedenis van het voedselsysteem	7
1.3 Waarom is de huidige situatie een probleem?	8
1.3.1 Ecologische redenen	8
1.3.2 Medische redenen	8
1.3.3 Ethische redenen	9
1.4 Rol van ngo's in het voedselsysteem.....	9
1.5 Relevantie	10
1.6 Onderzoeksvraag	11
1.7 Onderzoekdesign.....	11
1.7.1 Theorie	11
1.7.2 Methode	12
1.8 Leeswijzer.....	12
2 Theoretisch kader	13
2.1 Transities	13
2.2 Transitie & governance	14
2.3 Netwerk governance	15
2.4 Het multi-level perspectief	17
2.5 X-Curve	18
2.6 Strategie en transitiedynamiek.....	19
2.7 Conceptueel model	21
3 Methode.....	22
3.1 Actieonderzoek	22
3.2 Interpretatieve benadering	23
3.3 Casestudie	23
3.4 Operationaliseren.....	25
3.4.1 Percepties en strategieën	25
3.4.2 Transitiedynamiek	27
3.5 Dataverzamelingmethoden.....	28
3.5.1 Participatieve observatie	28
3.5.2 Focusgroep	29
3.5.3 Interviews	30
3.5.4 Documentenanalyse	31

3.6 Techniek van analyse.....	31
3.7 Betrouwbaarheid en validiteit	32
4 Resultaten & Analyse.....	33
4.1 Percepties.....	33
4.1.1 Probleemperceptie	33
4.1.2 Voorgestelde oplossingen	36
4.1.3 Perceptie van eigen rol	38
4.1.4 Perceptie op de andere actoren	40
4.1.5 Discussie	42
4.2 Strategieën	44
4.2.1 Doelstellingen	44
4.2.2 Middelen	46
4.2.3 Acties	48
4.2.4 Discussie	52
4.3 Transitiedynamieken	54
4.3.1 Afbraak	54
4.3.2 Opbouw	56
4.3.3 Discussie	57
5 Conclusies & aanbevelingen	59
5.1 Conclusies.....	59
5.2 Aanbevelingen	63
6 Discussie en reflectie.....	65
Literatuurlijst.....	67
Bijlagen	76
Bijlage 1 - Participatieve observaties	76
Bijlage 2 - Lijst van participanten focusgroep.....	77
Bijlage 3 - Presentatie focusgroep	78
Bijlage 4 - MIRO focusgroep deel 2 en 3.....	81
Bijlage 5 - Interview handleiding	82
Bijlage 6 - Interviewlijst	84
Bijlage 7 - Documentenanalyse	85
Bijlage 8 - Codeboom.....	86
Bijlage 9 - Powermapping TcV strategie bepaling.....	88

1 Inleiding

De productie van vlees en zuivel moet verdubbelen om in 2050 aan de voorspelde vraag naar dierlijke eiwitten te voldoen. Terwijl we precies het tegenovergestelde zouden moeten doen als we de ecologische schade willen beperken (Dagevos et al., 2022; De Bakker & Dagevos, 2012). Consumptie van dierlijk eiwit, in tegenstelling tot plantaardig eiwit, leidt tot een verlaging van zes keer de productie-efficiëntie van landbouwgrond per kilogram voedsel (Aznar-Sánchez et al., 2019; Gerber & Steinfeld, 2008). Er is dan ook een toenemende consensus dat de overgang naar minder vleesconsumptie en meer plantaardige voeding een belangrijk kenmerk is om belangrijke duurzaamheidsuitdagingen aan te gaan (Graça et al., 2019; Rööös et al., 2015; Rowan, 2021; Vergeer et al., 2021).

‘Duurzame ontwikkeling’ is één van de grootste uitdagingen van deze eeuw en is een centraal begrip geworden voor wetenschappelijke debatten en overheidsbeleid met betrekking tot complexe en hardnekkige problemen (Meadowcroft, 2000). Er zijn meerdere definities van het concept duurzame ontwikkeling (Roorda & Beckers, 2015). Het concept is vooral populair geworden toen de VN-commissie Brundtland (1987) ‘duurzame ontwikkeling’ introduceerde in internationaal beleid (Purvis et al., 2019). Het werd gedefinieerd als de tegemoetkoming aan de behoeften van de huidige generatie, zonder de behoeften van toekomstige generaties in gevaar te brengen (Brundland, 1987).

In het publieke debat over duurzame ontwikkelingen is vleesconsumptie één van de meest besproken onderwerpen (Sanford et al., 2021). Desondanks is de gemiddelde vleesconsumptie per hoofd in Nederland sinds 2005 niet verminderd (Dagevos et al., 2022). Niet-duurzame praktijken, zoals vleesconsumptie, zijn moeilijk te veranderen omdat ze zo diep geworteld zijn in onze maatschappelijke structuren, zoals onze cultuur, infrastructuur en economische investeringen (Frantzeskaki et al., 2012; Rotmans et al., 2001). Het doorvoeren van substantiële veranderingen van een vlees gebaseerd dieet naar een steeds meer plantaardig dieet zal daarom een diepgaande maatschappelijke transitie vergen (Dagevos & Voordouw, 2013; De Boer & Aiking, 2017). De term transitie verwijst naar een geleidelijk, continu proces van verandering waarbij het structurele karakter van een samenleving verandert (Rotmans et al., 2001). Om de transitie van het voedselsysteem beter te begrijpen is een korte introductie in de geschiedenis van het Nederlandse voedselsysteem van belang. Zo zijn er gebeurtenissen geweest waarvan de complexe en langdurige processen zich over decennia en eeuwen hebben ontplooid.

1.2 Geschiedenis van het voedselsysteem

Duizenden jaren was de landbouw de kern van alle menselijke samenlevingen. Dit veranderde aan het einde van de 18^e eeuw, toen de industriële revolutie in Engeland wortel schoot en zich snel verspreidde naar de rest van de westerse wereld (Grin, 2012). Tijdens de industriële revolutie werd het zogenaamde ‘fabriekssysteem’ de belangrijkste manier om goederen te produceren, in een groot deel van Europa. Fabrieken bleken zo efficiënt dat de traditionele, handmatige productie bijna volledig verdween. Arbeiders trokken van dorpen en plattelandsgebieden naar de steden toe (Flandrin & Montarani, 1999; Fraser, 2008).

Aan het einde van de 19^e eeuw werden de eerste dieren op fabrieksmatige manier geslacht. De eerste slachthuizen opende in Chicago in de Verenigde Staten (Fitzgerald, 2010). Met de uitspraak ‘Nooit meer honger’ sloeg de industrialisatie aan het einde van de Tweede wereldoorlog in de Nederlandse veeteelt toe (Nationaal Historisch Museum, 2019). Voor de oorlog kende Nederlanders de legbatterij hennen nog niet. In de jaren zestig kreeg de legbatterij voet aan de grond, een decennia later vond 79% van de eierenproductie via legbatterijen plaats (Drost et al., 2002; Mollenhorst & de Boer, 2004).

De industrialisering zorgde voor het steeds verder terug dringen van de kosten per productie-eenheid. Dit resulteerde in verminderde leefruimte en levensduur van dieren in de voedselindustrie (Fitzgerald, 2010). Zo beschikte een gemiddelde kip over een enkele vierkante meter oppervlakte in de jaren zestig, tien jaar later was dit 0,045 vierkante meter, dat de grote van een A4'tje heeft (De Greef et al., 2006). Vleesvarkens groeide in de jaren vijftig ongeveer een halve kilo per dag, in de jaren negentig was dit al anderhalf keer zo veel. Vandaag de dag zijn varkens al met zes maanden op gewicht zijn en klaar voor de slacht (Spoolder et al., 2009). Aan het begin van de 20^e eeuw gaf een koe gemiddeld per jaar 2.500 liter melk, tegenwoordig is dit 8.000 liter. In dit tijdsbestek is de levensduur van 20 jaar afgenomen naar 5 jaar, gezien de productie van melk daarna alleen maar afneemt (CBS, 2015). Naast de afname in levensduur en ruimte, is het aantal dieren per bedrijf toegenomen. Zo is het aantal kippen in Nederland van een paar honderd in 1960 naar 30.000 in 2010 gestegen. Daarnaast had een varkenshouder in de jaren 1950 gemiddeld 7 varkens per bedrijf, dit is opgelopen naar een gemiddeld 1600 varkens (CBS, 2017). Met deze enorme toename van de veeteelt in Nederland is onze consumptie ook toegenomen. Een Nederlander at gemiddeld per jaar 17 kilo vlees in 1950, vandaag de dag is dit 76 kg (Dagevos et al., 2022; Voedingscentrum, z.d.).

1.3 Waarom is de huidige situatie een probleem?

1.3.1 Ecologische redenen

Eén van de grootste uitdagingen voor de mensheid is om de hoeveelheid broeikasgassen in de atmosfeer te verminderen (IPCC, 2022). Van de totale uitstoot van broeikasgassen komt 39% uit de landbouwsector, de veestapel heeft hierin het grootste aandeel en zorgt voor ongeveer 18% van het effect van de opwarming van de aarde (EEA, 2015). Een belangrijke factor voor klimaatopwarming is onze methaanuitstoot, waarvan 32 procent te rekenen is aan veehouderij (UNEP, z.d.). Door deze enorme uitstoot aan verschillende broeikasgassen, staat de landbouwsector in de top drie hoofdoorzaken van het klimaatprobleem. Deze bijdrage is groter dan die van de wereldwijde transportsector op land. De veehouderij draagt hier de voornaamste verantwoordelijkheid voor, gezien het grootste deel van de landbouwproductie wereldwijd ook wordt ingezet om vee te voeren (Röös et al., 2015). Door het eten van vlees delen we de verantwoordelijkheid voor klimaatverandering, vernietiging van onze bossen, biodiversiteit en vergiftiging van onze lucht en ons water. Het veranderen van de voedingskeuzes van consumenten zou de druk op de biodiversiteit en het klimaatsysteem verminderen (Rowan, 2021). Hierbij ligt de nadruk op ontwikkelde landen, zoals Nederland, waar de consumptie van energie- en water intensieve vlees- en zuivelproducten hoog is (Vergeer et al., 2021)

1.3.2 Medische redenen

De gezondheid van zowel de planeet als de mens wordt bedreigd door de huidige consumptietrends van rood en bewerkt vlees (Willett et al., 2019). Het aantal sterfgevallen door deze diëten wordt geschat op 896.000 miljoen per jaar wereldwijd (IHME, 2019). De consumptie van rood en bewerkt vlees is gekoppeld aan hart- en vaatziekten, diabetes type 2, kanker en wordt hierdoor in verband gebracht met een aanzienlijk kortere levensduur (Bouvard et al., 2015; IHME, 2019; Willett et al., 2019). De vervanging van dierlijke met plantaardige eiwitbronnen wordt geassocieerd met een lager sterfterisico (Pan et al., 2012). De verwachtingen zijn dat als mensen hun vlees zouden vervangen met plantaardige alternatieven, de vroegtijdige sterfte door voedingsrisico's met 12% verminderd kan worden (Springmann et al., 2018). We moeten dus letterlijk groente en fruit eten, alsof ons leven ervan afhangt.

1.3.3 Ethische redenen

Wereldwijd worden er meer dan 80 miljard landdieren geslacht om vlees te produceren voor menselijke consumptie (Ritchie, 2017). Niet alleen neemt het houden van dieren an sich problemen met zich mee, ook de manier waarop deze dieren gehouden worden kan ethische vragen oproepen. (Grethe, 2017). Het ethische debat richt zich vooral op de intensieve en industriële systemen van vleesproductie (Temple & Manteca, 2020). In deze systemen hebben dierenwelzijnskwesties betrekking op een hoge bezettingsdichtheid, toenemend gebruik van antibiotica, fokdoelstellingen, gebrek aan variatie in klimaat, verkeerde stalvloeren en beperkte toegang tot natuurlijke activiteiten (Clark et al., 2016). Daarnaast zijn er meer soort specifieke zorgen, zoals het couperen van de staart van varkens, het knippen van de snavel van pluimvee, onthoornen van runderen of het wegnemen van kalveren bij de geboorte (Wakker Dier, z.d.).

De ernst van deze praktijken is een filosofisch vraagstuk. Zo is volgens de filosoof Schopenhauer compassie voor dieren nauw verbonden met goedheid van karakter en kan iemand die wreed is jegens dieren geen goed mens zijn. Dieren zijn dan ook in staat tot bewuste waarnemingen waardoor ze meer op mensen lijken en zich onderscheiden van planten (Hurnik & Lehman, 1988). Er wordt er een groeiende trend gezien in ontwikkelde landen, waar een toenemend aantal mensen de ethische problemen met de moderne landbouw erkennen (Murphy & Mook, 2022). Het debat over de molariteit van de veehouderij neemt toe en wordt vooral aangewakkerd door niet-gouvernementele organisaties (ngo's).

1.4 Rol van ngo's in het voedselsysteem

Het huidige voedselsysteem is niet langer houdbaar, echter zien we geen verandering in de gemiddelde vleesconsumptie per hoofd in Nederland (Dagevos et al., 2022; De Bakker & Dagevos, 2012). Volgens Meadowcroft (2009) komt dit doordat enkele van de machtigste groepen in de samenleving het goed hebben gedaan met bestaande regelingen en deze zijn voorzichtig met het verstoren van de status-quo. De natuurlijke neiging is dat deze groepen acties uitstellen, proberen invloedrijke groepen te vermijden en minder ambitieuze duurzame programma's aannemen.

Daarentegen willen ngo's af van dat uitstelgedrag en roepen ze op tot een versnelling om te verduurzamen (CAN, 2022). Zo zijn ngo's de tegenhanger van regeringen en de private sector in een driedelig speelveld. Ze treden op als een derde belangrijke groep spelers op het gebied van waardecreatie en bestuur over de hele wereld (Teegen et al., 2004). De organisaties komen vaak tussen regeringen en de private sector om te dienen als kritische 'vangnetten'

(Hodess, 2001). Zo vullen ngo's de gaten die ontstaan als markten falen of corrupte staten hun burgers niet van behoeften kunnen voorzien (Florini, 2003). Voorbeelden van activiteiten zijn onder meer hulpverlening door het Rode Kruis, de monitoring van natuurlijke hulpbronnen door het Wereld Natuur Fonds, en het monitoren van welzijn en het redden van dieren door dierenbeschermingsorganisaties (Teegen et al., 2004).

Op het gebied van het voedselsysteem hebben meerdere ngo's proberen te wijzen op de schade die de huidige dierlijke voedselconsumptie heeft op mens, dier en natuur (Van Oers et al., 2021). Een voorbeeld hiervan is een protest georganiseerd door Wakker Dier in 1972, tegen technische innovaties om de vleesindustrie nog meer op de spits te drijven (Verdonk, 2012). Mede door de strategieën van deze ngo zijn de legbatterijkooien sinds 2012 verboden in Europa (Van Oers et al., 2021). Daarnaast hebben ngo's zich ook ingezet voor de natuur zoals met het stikstofprobleem in Nederland. Milieuorganisatie 'Mobilisation for the environment' (MOB) is in 2018 naar de Nederlandse rechter gestapt, om aan de kaak te stellen dat het stikstofbeleid niet in lijn stond met de Europese wet- en regelgeving (Volkskrant, 2020). Met de veehouderij als grote uitstoter moesten zij de veestapel verminderen rondom natuurgebieden. Deze aanpak werd niet door iedereen gedeeld en heeft geleid tot de 'boeren' protesten in Nederland (Volkskrant, 2022).

1.5 Relevantie

Uit bovenstaande voorbeelden blijkt dat protesteren en het inzetten van juridische middelen strategieën zijn van ngo's om verandering in het voedselsysteem te bewerkstelligen. Desalniettemin is er momenteel weinig bekend over welke strategieën ngo's kunnen inzetten om een transitie te versnellen. Operationele activiteiten op korte termijn worden vooral gezien als symptoombestrijding, terwijl er voor de voedseltransitie baat is bij strategieën die zich richten op lange termijn en de diepe structuur van een maatschappelijk systeem (Simon & Nijhoff, 2020). Transitiestudies bieden daarin tools en richtlijnen voor zowel het begrijpen als het besturen van langetermijnprocessen van structurele systeemverandering (Grin et al, 2010; Köhler et al., 2019).

Landbouwindustrie, systeemverandering en de rol die ngo's hierin kunnen spelen is tot op heden weinig belicht. Van Oers et al. (2021) benoemen het belang om te onderzoeken hoe strategieën van organisaties eruit kunnen zien, welke concepten kunnen leiden tot nieuwe inzichten voor het versnellen van de transitie en hoe dit helpt om niet-duurzame praktijken af te breken. Het is van betekenis dat toekomstige transitiestudies zich richten op de geleidelijke

afschaffing van niet-duurzame technologieën en de ontwikkeling van duurzaamheidsbeleid (Köhler et al., 2019; Kuokkanen et al., 2018; Turnheim & Geels, 2012). Zoals Wakker Dier en MOB zorgden voor afschaffingen van niet-duurzame praktijken kan dit onderzoek leiden tot nieuwe inzichten die helpen de voedseltransitie te versnellen.

1.6 Onderzoeksvraag

Om het tekort aan kennis op te vullen is de volgende hoofdvraag opgesteld: *“Welke strategieën gebruiken non-gouvernementele organisaties om de transitie naar minder en beter dierlijke voedselproducten te versnellen in Nederland?”*

Hierbij horen de volgende deelvragen:

1. Wat leren we van de literatuur over strategieën om de transities te versnellen?
  - a. Wat zijn transities?
  - b. Wat zijn strategieën?
  - c. Op welke manier worden transities in kaart gebracht?
  - d. Welke strategieën zijn er om een transitie te kunnen versnellen?
2. Welke percepties hebben non-gouvernementele organisaties betreffende het voedselsysteem naar minder en beter dierlijke voedselproducten?
3. Welke strategieën hanteren non-gouvernementele organisaties in voedseltransitie naar minder beter dierlijke voedselproducten?

1.7 Onderzoeksdesign

1.7.1 Theorie

Het huidige onderzoek richt zich op de termen ‘transities’ en ‘governance’, en hoe governance een aanvulling kan geven op ‘strategie’. Hierbij is het van belang dat wordt erkend dat het besturen (governance) van transities niet alleen vanuit een top-down perspectief gezien kan worden, maar dat hierin meerdere actoren betrokken zijn (Grin et al., 2010). De verschillende actoren hebben hun eigen middelen, capaciteiten, overtuigingen, strategieën en interesses (Köhler et al., 2019).

Vanuit de literatuur zijn er meerdere analytische raamwerken opgesteld om een beeld te ontwikkelen van duurzame transities (Markard et al., 2012; Van den Berg et al., 2011). Transitie management (TM) is een beleidsgericht raamwerk, dat ideeën uit complexiteitswetenschap en governance onderzoekt. Het raamwerk suggereert dat beleidsmakers, middels TM, transities vorm kunnen geven (Lorbach, 2010; Rotmans et al.,

2001). Een andere prominente benadering is het ‘multi-level perspective’ (MLP) waarin ideeën uit de economie, sociologie en institutionele theorie worden gecombineerd (Geels, 2002; Rip & Kemp, 1998). Voortbouwend op het MLP en TM ontwikkelde Derk Loorbach (2014) de X-curve. Dit raamwerk legt het X-vormig patroon van opbouw en uitfasering vast en koppelt dit aan de termen interventie en governance (Hebinck et al., 2022). De raamwerken, die middels governance de voedseltransitie in kaart kan brengen, worden gebruikt om in te spelen op de verschillende transitiedynamieken. In het theoretisch kader worden deze benaderingen verder toegelicht.

1.7.2 Methode

Dit onderzoek valt onder de categorie van actieonderzoek waarin de onderzoeker deel uit maakt van de onderzoekssituatie. Het doel hiervan is om een maatschappelijk en praktisch probleem van de opdrachtgever op te lossen (Van Thiel, 2021). De opdrachtgever is de Dierencoalitie, een platform met 17 verschillende samenwerkende dierenwelzijnsorganisaties die zoeken naar tools om de transitie naar minder en beter dierlijke voedselproducten te versnellen (Dierencoalitie, 2022). Vanuit de afdeling ‘public affairs’ werd gekeken hoe ingespeeld kan worden op het strategische proces van de politieke besluitvorming in politiek Den Haag. De afdeling focust op veranderingen in de maatschappij en de publieke opinie.

Het huidige onderzoek hanteert een verkennende stijl, gezien de kwestie nog weinig belicht is. Het is daarnaast interpretatief van aard, waarbij werd verkend hoe de verschillende factoren, percepties, strategieën en transitiedynamieken, zich tot elkaar verhouden (Schwartz-Shea & Yanow, 2012). De doelstelling is het verkrijgen van een gedetailleerde empirische beschrijving van strategieën die ngo’s inzetten, waar deze op gebaseerd zijn en op welke manier zij strategieën inzetten om de voedseltransitie versnellen. Dit is uitgevoerd door middel van een meervoudig geneste casestudie, waarin het netwerk van de Dierencoalitie centraal staat. Er werden kwalitatieve onderzoeksmethoden gehanteerd voor dataverzameling en -analyse.

1.8 Leeswijzer

Het volgende hoofdstuk zal het theoretisch raamwerk van dit onderzoek beschrijven, waarin de begrippen transitie en strategieën worden toegelicht. In hoofdstuk 3 wordt een beschouwing gegeven aan de onderzoeksstrategie, operationalisatie, methode en analyse. Vervolgens wordt in hoofdstuk 4 de verzamelde data gepresenteerd en geanalyseerd. Tot slot vindt in hoofdstuk 5 een conclusie en discussie plaats met de belangrijkste resultaten, tekortkomingen, aanbevelingen en reflecties.

2 Theoretisch kader

Het theoretisch kader dient als landkaart die de beste route laat zien om antwoord te krijgen op de onderzoeksvraag (Van Thiel, 2021). De vraag die in dit theoretisch kader centraal staat is: “*Wat leren we van de literatuur over strategieën om de transities te versnellen?*” De route begint bij de term *transitie* en vervolgt zijn weg naar de term *governance*. Vervolgens komt de term *strategie* voorbij in relatie met de twee begrippen. Verder wordt aandacht gegeven aan transitieonderzoek, waarmee wordt geprobeerd de dynamiek van veranderingen te begrijpen, transities te sturen en te versnellen. Uiteindelijk eindigt dit hoofdstuk met een invulling van de verschillende theorieën en wordt een conceptueel model getoond.

2.1 Transities

Een ‘duurzaamheidstransitie’ verwijst in het algemeen naar een radicale verandering naar een duurzame samenleving als antwoord op een aantal hardnekkige problemen waarmee hedendaagse moderne samenlevingen worden geconfronteerd (Frantzeskaki et al., 2012; Grin et al., 2010). Transities zijn grote, niet-lineaire veranderingen in maatschappelijke culturen, structuren en praktijken die voortkomen uit de co-evolutie tussen economie, samenleving en ecologie (Grin et al., 2010). Met culturen wordt verwezen naar een gedeeld paradigma (de manier van definiëren van problemen en oplossingen) en de onderliggende gedeelde set van waarden, normen en perspectief. Structuren omvat de fysieke infrastructuur (wegen, gebouwen, enz.), de economische infrastructuur (markt, consumptie, productie) en de institutionele structuur (regels, regelgeving) (Rotmans et al., 2001).

Het veld van transitieonderzoek is van belang om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden. Transities worden gezien als een verschuiving van het ene dynamische evenwicht (intensieve veehouderij gebaseerd op een vlees dieet) naar een ander (voedingssysteem gebaseerd op een meer plantaardiger dieet) (Loorbach & Wijsman, 2013). Om deze verschuiving te bewerkstelligen moet er rekening worden gehouden met de moderne maatschappelijke systemen. Deze systemen zijn te complex om dynamisch te beheren met behulp van een hiërarchische (top-down) benadering, er is een interdisciplinaire benadering voor nodig, namelijk governance (Grin et al., 2010).

2.2 Transitie & governance

Overheden, bedrijven en ngo's zijn vaak niet zelf in staat om grote complexe maatschappelijke problemen aan te pakken, gezien ze niet over de middelen of het probleemoplossend vermogen beschikken om dit te doen (Teisman, 1992). In deze complexe problemen werken niet alleen componenten op onvoorspelbare en steeds veranderende manieren op elkaar in, maar ook de kenmerken van de componenten zelf zijn aan verandering onderhevig. Bij sociale systemen is complexiteit ook een gevolg van haar reflectieve karakter, door actoren die zich onvoorspelbaar gedragen, bewuste beslissingen kunnen nemen en die zelfs bewust verwachtingen kunnen tegengaan (Gerrits, 2012). Om met deze grote complexe problemen om te gaan wordt er gesproken over 'governance' (Teisman, 1992). Governance is breder dan alleen de staat of bestuur, er wordt rekening gehouden met het feit dat statelijke actoren, bij het formuleren en uitvoeren van overheidsbeleid, afhankelijk zijn van niet-statale actoren (Smith et al., 2005).

'Transitiegovernance' concentreert zich op dezelfde aspecten van traditioneel governance, maar geeft ook aandacht aan agentschap, mechanismen, machtsverhoudingen, onderliggende waarden en legitimiteit (Avelino & Rotmans, 2009; Frantzeskaki et al., 2012; Grin et al., 2010; Kern & Smith, 2008; Smith et al., 2005). Het paradigma van transitiegovernance kenmerkt zich vooral door twee verschillende aspecten. Ten eerste richt het zich op radicale verandering een maatschappelijk systeem met respect voor de dynamiek van verandering. Ten tweede is het begrip duurzaamheid als normatieve oriëntatie van maatschappelijke verandering van essentieel belang (Frantzeskaki et al., 2009).

Transitiemanagement (TM) is een transitiegovernance-benadering die wordt beschreven als een poging om het maatschappelijk systeem in een meer duurzame richting te beïnvloeden door toekomstige opties te verkennen, door te leren en experimenteren (Rotmans & Loorbach, 2010). TM vertelt ons dat transitiestrategieën op toekomstige trends en ontwikkelingen gericht moeten zijn, rekening houdend met zwakke en sterke signalen van verandering (Loorbach et al., 2011). Desalniettemin geeft transitiegovernance geen definitie van het concept 'strategie'. Dit onderzoek vraagt juist om een definiëring en conceptualisering van de term. Daarentegen komt in 'netwerk governance' deze term wel voor.

2.3 Netwerk governance

‘Netwerk governance’ wordt gedefinieerd als: *“het geheel van bewuste stuurpogingen of strategieën van actoren binnen netwerken gericht op het beïnvloeden van interactieprocessen en/of de kenmerken van deze netwerken”* (Klijn & Koppenjan, 2015, p 11). Om zo een netwerk te managen is een strategie nodig. Een strategie is de intentie die probeert de perceptie of het gedrag van een andere partij te beïnvloeden om zo hun eigen doelstelling te bereiken (Klijn & Koppenjan, 2015). Bovendien zijn strategieën ook gebaseerd op de perceptie van de organisatie zelf. Zo vormt de perceptie van een organisatie de strategie van een organisatie en hebben deze strategieën weer invloed op de percepties van andere actoren (Ostrom, 1990).

Elke organisatie of individu heeft een perceptie van de werkelijkheid die ze als problematisch kunnen beschouwen. Een probleem is dus niet een feit, maar een sociaal construct gebaseerd op perceptie van bestaande situaties, de oorzaak, de consequenties, de ontwikkelingen en de oplossing (Rein & Schön, 1992; Spector, 2001). De perceptie op het probleem is van groot belang want wie in het proces de probleemformulering kan bepalen, bepaalt ook de reikwijdte waarbinnen naar oplossingen wordt gezocht (Klijn & Koppenjan, 2015; Schattschneider, 1960). In Tabel staan de definities van ‘perceptie’.

Tabel 1

Definitief percepties binnen organisaties (Klijn & Koppenjan, 2015).

Perceptie	Beschrijving
Probleemperceptie	Organisaties geven een beschrijving van de situatie: een beeld van wat er problematisch is, de normen of standaarden die aangeven waarom deze situatie een probleem is en een indicatie van de oorzaak van deze situatie.
Voorgestelde oplossingen	Organisaties geven een indicatie van de richting waarin naar oplossingen gezocht kan worden, eventueel ook een duidelijke specificatie van de voorkeursoplossing.
Perceptie van eigen rol	Organisaties geven een indicatie op welke manier zij hun eigen relatie met de probleemsituatie definiëren en hun rol in het beleid en de diensten die moeten worden ontworpen.
Perceptie op de andere actoren	Organisaties geven een indicatie van de perceptie die zij hebben van de rol van andere cruciale actoren in ofwel de oorzaak ofwel de oplossing van de probleemsituatie.

Een strategie is een geformuleerde doelstelling dat moet worden gehaald met middelen en acties (Klijn & Koppenjan, 2015). Voorbeelden van middelen zijn onder andere geld, organisatie, personeel, autoriteit, legitimiteit, strategische capaciteit en mobilisatiekracht. Instrumenten kunnen verwijzen naar regulerende, economische of communicatieve instrumenten (Howlett, 2010). In tabel 2 worden definities gegeven aan drie verschillende onderdelen van een strategie.

Tabel 2

Onderdelen strategieën binnen organisaties (Klijn & Koppenjan, 2015).

Bouwstenen strategie	Beschrijving
Doelstellingen	Organisaties geven concrete resultaten die zij willen bereiken binnen een bepaald tijdsbestek.
Middelen	Organisaties benoemen bepaalde middelen en instrumenten die de organisatie ter beschikking heeft staan en activiteiten waarmee deze worden ingezet.
Actie (targets)	Organisaties richten zich op andere partijen zodat de anderen zij hun gedrag, inhoud van probleemformuleringen of oplossingen aanpassen.

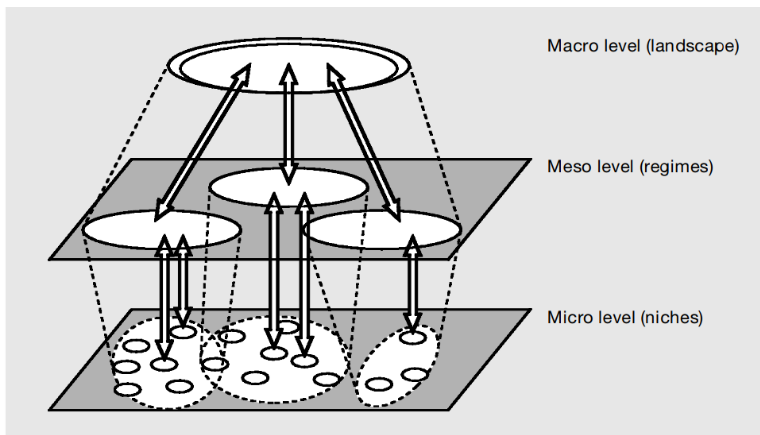
Governance strategieën worden op verschillende niveaus, actoren en momenten ingezet. In een complex en dynamisch speelveld waarin ngo's, overheid, bedrijven, cultuur, burgers en andere organisaties zich bevinden en elkaar beïnvloeden kan het bieden van heuristieken een belangrijk handvat zijn om beeld te krijgen op welke manier veranderingen plaatsvinden (Gerrits, 2012; Teisman et al., 2009). Heuristieken zijn intuïtieve, korte en eenvoudige denkschema's die zorgen voor tijds- en inspanningsvermindering door een fenomeen te beoordelen via een gemakkelijker beschikbaar model (Gerrits, 2012; Kahneman & Frederick, 2002). Vanuit de transitieliteratuur zijn er meerdere analytische raamwerken opgesteld om een beeld te ontwikkelen van duurzame transitie (Markard et al., 2012; Van den Berg et al., 2011). De raamwerken 'multi-levelperspectief' en de 'X-curve' zijn twee voorbeelden van zulke heuristieken.

2.4 Het multi-level perspectief

Het ‘multi-level perspectief’ (MLP), afgebeeld in figuur 1, is een theoretische raamwerk die de transitie probeert te conceptualiseren (Rip & Kemp, 1998). Transities worden veroorzaakt door de wisselwerking tussen drie verschillende niveaus: niches op microniveau, regimes op mesoniveau en landschappen op macroniveau (Geels, 2011). Het kernelement van dit perspectief is dat een dynamiek bestaat tussen deze drie verschillende niveaus (Smith et al., 2010).

Figuur 1

Multi-level perspectief (Geels & Kemp, 2000).

Het landschapsniveau verwijst naar de sociale context, zoals wereldwijde gebeurtenissen, trends en gedragen waarden. Landschapontwikkelingen bepalen vooral de behoeften en ambities van de samenleving, waar uiteindelijk zowel het regime als de niche een antwoord op proberen te geven. Veranderingen in het landschap gaan vaak erg traag, omdat ze sterk ingebed zijn in de cultuur en gebruiken (Geels, 2011). Een regimeniveau verwijst naar het ‘bestaande systeem’ en de gangbare wijze waarop een maatschappelijke functie wordt vervuld en vormgegeven (Loorbach, 2014; Rip & Kemp, 1998). Het is afgeleid van het begrip ‘technologisch regime’ waarin ‘regels’ centraal staan. Deze regels hebben niet alleen betrekking op technologische zaken maar ook op de sociale aspecten zoals probleemformulering, verantwoordelijkheid, rolverdeling, rechten, plichten, en omgangsnormen. Daarnaast zijn deze regels ook ingebed in procedures, structuren, processen en in producten (Geels & Kemp, 2000; Rip & Kemp, 1998). In een regime is stabiliteit niet vanzelfsprekend, regels kunnen in de loop der tijd veranderen door actie en structureringen (Geels, 2005). Een niche verwijst naar een radicale vernieuwing waardoor er innovatie ontstaat

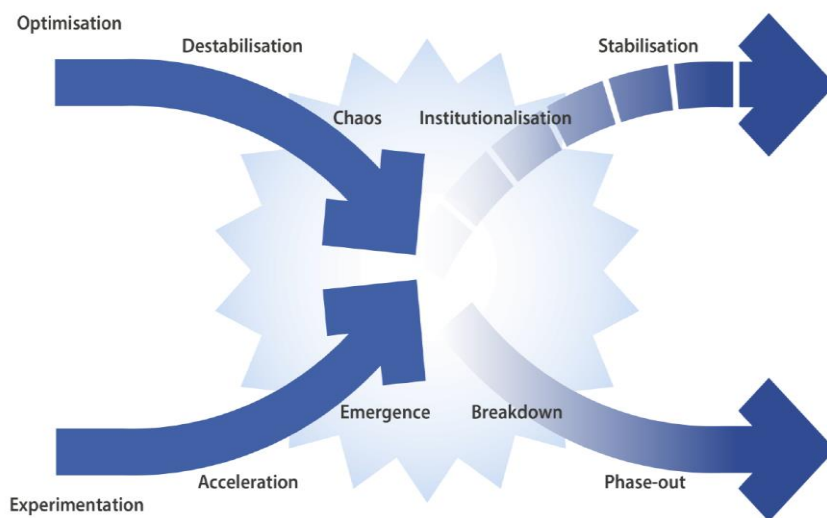
buiten het bestaande regime. Het MLP is van vitaal belang geweest in de literatuur voor een beter begrip van eerdere transitieën en heeft een belangrijke rol gespeeld bij het ontwikkelen van de X-curve (Hebinck et al., 2022).

2.5 X-Curve

De X-curve is een conceptueel raamwerk dat begeleiding biedt bij het begrijpen en ontwikkelen van governancepraktijken voor duurzaamheidstransities (Hebinck et al., 2022). Het bouwt voort op theorie uit het MLP en sociaalecologische systeemstudies. Het X-curve-raamwerk, afgebeeld in figuur 2, presenteert een visualisatie van dynamieken in transitie. Hier wordt de nadruk gelegd op de interactie van opbouw- en afbraakdynamiek (Loorbach, 2014). Deze theorie is van groot belang bij het beredeneren welke manieren er zijn om de voedseltransitie te versnellen.

Figuur 2

De X-curve (Hebinck et al., 2022)

De opbouwende dynamiek (bottom-up) is een fase van ‘transformatieve innovaties’ die vaak ontstaan door te experimenteren met nieuwe praktijken (Sengers et al., 2019). Deze innovaties worden beschouwd als radicaal, alternatief, gemarginaliseerd, buiten de sociale norm, en een reactie op de dominante manier van denken en doen (Avelino et al., 2019; Smith et al., 2010). De breakdown fase begint in een geoptimaliseerd regime. Naarmate het regime steeds meer wordt geconfronteerd met druk om zich aan te passen en te optimaliseren om zijn (dynamische) stabiliteit te behouden, zal het steeds meer onsamenvattend worden (Loorbach et al., 2021). De inspanningen en investeringen voor optimalisatie van het regime maken het dan moeilijker

om fundamenteel te veranderen (Geels, 2011). Onder voortdurende druk van buitenaf kan een regime afbrokkelen, zoals de protesten van Wakker Dier geleid hebben tot destabilisatie en vervolgens afschaffing van de batterijkooien in de leghennen industrie. In tabel 3 staan de verschillende patronen van de opbouw- en afbraakdynamieken van de X-curve beschreven.

Tabel 3

Patronen en dynamieken X-curve (Hebinck et al., 2022)

Patronen	Opbouw	Patronen	Afbraak
Experimentatie	- Radicaal nieuw denken - Radicale nieuwe praktijken	Optimalisatie	- Het bestaande verbeteren - Geen twijfels over het systeem
Acceleratie	- Alternatieven verbinden - Alternatieven zijn zichtbaar en toegankelijk	Destabilisatie	- Incidenten leiden tot urgentie - Fundamentele discussies over
Emergentie	- Nieuwe structuren worden zichtbaar	Chaos	- Tegenstrijdigheden en onzekerheden - Tegengestelde belangen en conflicten
Institutionalisatie	- Het nieuwe normaal (denken en doen) - Nieuwe structuren verstevigen	Breakdown	- Het afwerpen en vrijgeven van voormalige gevestigde orde - Verliezers van veranderingsprocessen
Stabilisatie	- Perfectioneren - Optimaliseren	Uit faseren	- Afscheid nemen - Omgaan met verlies

2.6 Strategie en transitiedynamiek

Transitiemodellen kunnen helpen bij het formuleren van strategieën die transitie kunnen versnellen (Herbinck et al., 2022; Loorbach, 2014). Hiervoor moeten eerst de dynamieken van systeemverandering worden begrepen. De X-curve kan perspectief bieden voor een organisatie door de interactie tussen opbouw- en afbraakdynamieken vast te leggen (Lodder et al., 2017). Dit perspectief maakt een tijdelijke en contextuele inschatting mogelijk van de ‘staat’ van de transitie, de richting en snelheid ervan (Loorbach, 2014). Hiermee kunnen organisaties reflexiever worden en hun perceptie, gedrag en eigen rol in relatie tot deze dynamiek aanpassen (Hebinck et al., 2022).

Elke fase van de transitie heeft specifieke karakteristieken, dit vereist timing, een specifieke strategie en een reactie cyclus (Lucas & Nijhof, 2021). De stap om naar de volgende fase te gaan in de X-curve wordt transitiesturing genoemd (Lodder et al., 2017). Het gaat hierbij om ontwikkelen van prikkels die richting en versnelling geven aan maatschappelijke veranderingen (Loorbach, 2014). Transitiesturing heeft vooral het karakter van gericht inzetten op niches, het opvoeren van veranderdruk op regimes en het anticiperen op processen van uitfaseren (Lodder et al., 2017). Ter illustratie: om in de X-curve van ‘optimalisatie’ naar ‘destabilisatie’ te gaan, is het van belang dat organisaties de urgentie en veranderdruk verhogen. Een voorbeeld hiervan is dat de ngo MOB schijnwerpers zette op het stikstofprobleem en door berekeningen in rapporten liet zien waarom het systeem vastliep. Tabel 4 laat de transitiedynamieken, de fases en de verschillende stappen zien (Lodder et al., 2017).

Tabel 4

Transitiesdynamieken (Lodder et al., 2017)

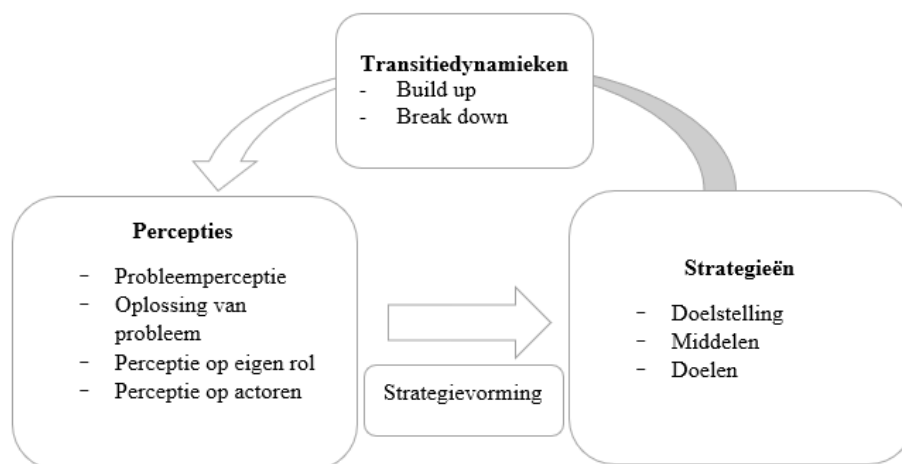
Dynamiek	Fase	Stappen
Afbraak	1. Optimalisatie → destabilisatie 2. Destabilisatie → chaos 3. Chaos → breakdown	1. Organisaties verhogen de urgentie en veranderdruk. 2. Organisaties doorbreken bestaande structuren af en moedigen fundamentele discussies over de toekomst aan. 3. Organisaties breken onwenselijke praktijken af.
Opbouw	1. Experimentatie → acceleratie 2. Acceleratie → emergentie 3. Emergentie → institutionalisatie	1. Organisaties creëren ruimte voor verbreding door lessen van experimenten te verzamelen. 2. Organisaties zorgen dat vernieuwers worden uitgelicht en verbinden deze met elkaar. 3. Organisaties stellen richting samen met actoren die naar de volgende fase willen.

2.7 Conceptueel model

Door middel van bovenstaande literatuur is een conceptueel model samengesteld (figuur 3). Vanuit de theorie ontstaat de verwachting dat percepties van organisaties betreffende het huidige voedselsysteem in Nederland zijn verbonden met de strategieën die ze hanteren in de praktijk (Klijn en Koppenjan, 2015). Uit de beschreven onderzoeken blijkt dat transitiegovernance, waaronder de X-curve, organisaties kan helpen reflexiever te worden, zodat hun mogelijke invloed en strategieën kunnen worden aangepast en de gewenste transitie kan worden nagestreefd (Hebinck et al., 2022; Lodder et al., 2017; Loorbach, 2014). Door de percepties en strategieën van ngo's te achterhalen en te gebruiken in de transitiedynamieken van de X-curve, kan een antwoord gegeven worden op de hoofdvraag: *“Welke strategieën gebruiken non-gouvernementele organisaties om de transitie naar minder en beter dierlijke voedselproducten te versnellen in Nederland?”*

Figuur 3

Conceptueel model

- **Percepties** - Elke organisatie of individu heeft een perceptie van de werkelijkheid. Een perceptie is bestaat uit het probleem, de oplossing, de eigen rol en andere actoren.
- **Strategieën** - Dit zijn de geformuleerde doelstellingen van organisaties die moeten worden gehaald met middelen en acties.
- **Strategievorming** - Het mechanisme van het opmaken en formuleren van een strategie op basis van de bestaande perceptie van een organisatie.
- **Transitiedynamiek** - Door de X-curve en de daarbij twee aanwezige transitiedynamieken te begrijpen, kan er middels plaatsbepalingen worden gestuurd om de dynamiek een volgende fase te brengen.

3 Methode

In dit hoofdstuk beschrijft de methodiek die is toegepast om de onderzoeksvraag en deelvraag twee en drie te kunnen beantwoorden. De onderzoeker staat stil bij het type onderzoek, de onderzoeksstrategie, operationalisering, dataverzameling, betrouwbaarheid, validiteit en de analysetechnieken.

3.1 Actieonderzoek

Dit onderzoek valt onder de term van actieonderzoek, waar de onderzoeker zelf deel uit maakte van de onderzoekssituatie en streefde naar een verbetering van een bestaande situatie (Van Thiel, 2021). Zo dient actieonderzoek op het gebied van transitieonderzoek om mensen vanuit de praktijk te empoweren door hen de nodige vaardigheden en kennis te bieden om hun duurzaamheidsambities na te streven (Avelino, 2011). De onderzoeker heeft vanaf 1 februari tot 1 mei als stagiair gewerkt bij de Dierencoalitie. Dit is een samenwerkingsplatform van zeventien dierenwelzijnsorganisaties op het gebied van politieke belangenbehartiging. Het bestuur van de Dierencoalitie bestaat uit vijf personen, die werkzaam zijn bij de volgende dierenbeschermingsorganisaties: World Animal Protection, Dierenlot, Bont voor Dieren, AAP en Faunabescherming. De missie van de Dierencoalitie is: *“het verwezenlijken van een sterk maatschappelijk middenveld van organisaties die zich richten op het beschermen van dieren en het verder beperken van dierenexploitatie door onderlinge uitwisseling van kennis, inzichten en expertise”* (Dierencoalitie, 2022). De Dierencoalitie zet zich in op meerdere thema's zoals: dieren in rampen, transparantie huisdierketen, wilde dieren, vissenwelzijn en de veehouderij. De onderzoeker heeft gekozen voor het transitie thema waar de organisatie zich inzet: minder dieren en meer welzijn.

Dit onderzoek is normatief van aard omdat het betrekking heeft op gewenste toekomstbeelden van de Dierencoalitie. De organisatie draagt een toekomstvisie en -missie uit, zodat lange termijn doelstellingen kunnen worden bereikt. Vanuit de organisatie werden eisen gesteld aan het onderwerp en onderzoeksproces. Daarnaast is de onderzoeker activistisch en politiek actief binnen het terrein van dierenwelzijn en dierenrechten. Dit heeft invloed gehad op de keuzes die zijn gemaakt betreffende het onderzoeksonderwerp.

3.2 Interpretatieve benadering

Dit onderzoek past een interpretatieve wetenschapsopvatting toe, dat passend is bij verkennend onderzoek (Schwartz-Shea, 2006). Bij een interpretatieve benadering wordt er vanuit gegaan dat er niet één werkelijkheid is en dat iedereen de werkelijkheid op zijn eigen manier ziet, vanuit zijn eigen perspectief (Van Thiel, 2021). Dit sluit aan bij deelvraag twee waarin de percepties van ngo's worden onderzocht. Interpretatief onderzoek richt zich daarnaast op het beschrijven en begrijpen van fenomenen, in tegenstelling tot het testen van theorieën (Schwartz-Shea, 2006). Dit onderzoek bestudeert de percepties en strategieën van ngo's in de context van de voedseltransitie, wat als fenomeen kan worden gezien. Bij interpretatief onderzoek worden handelingen van en tussen mensen in hun context beschouwd, door gebruik te maken van kwalitatieve onderzoeksmethoden zoals een casestudy (Van Thiel, 2021).

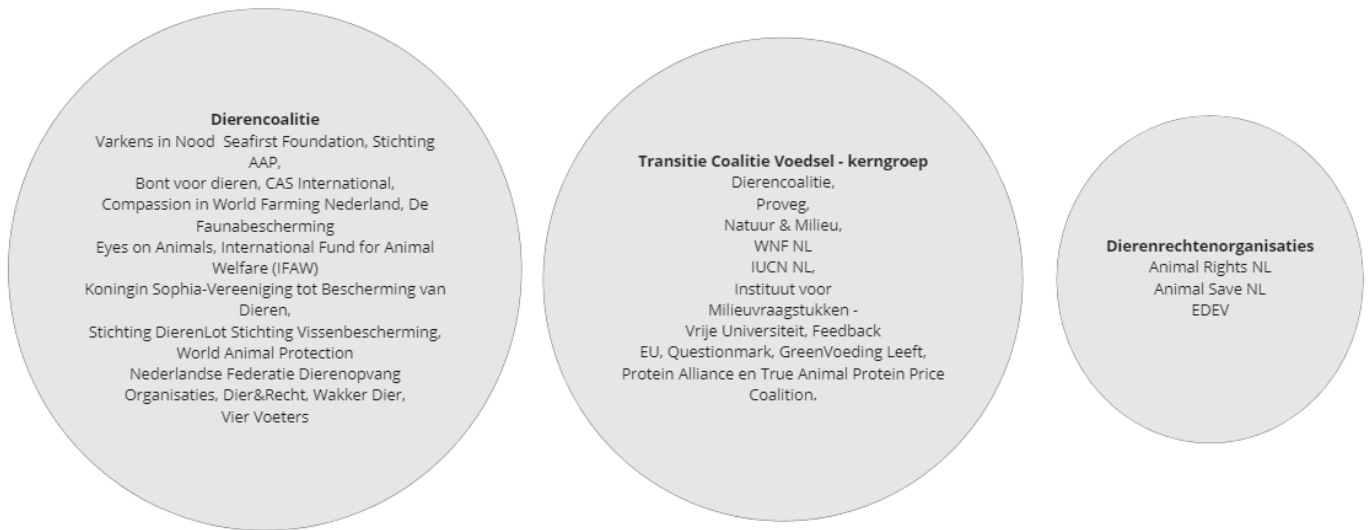
3.3 Casestudie

Dit onderzoek hanteert een casestudie als onderzoeksstrategie. De casestudy maakt het mogelijk om percepties en strategieën te verzamelen en te interpreteren (Klijn & Koppenjan, 2015). Het is een onderzoeksstrategie waarbij één of meerdere cases in hun natuurlijke situatie worden onderzocht (Van Thiel, 2021). In een holistische casestudy oftewel *'single unit of analysis'* wordt de case beschouwd als een eenheid op zich. Daarentegen bestaat een geneste casestudy op zijn beurt uit meerdere elementen, die onafhankelijk bestudeerd kunnen worden (Yin, 2014). Dit onderzoek gebruikt een meervoudige geneste casestudie. De ngo's die zich bezighouden met de voedseltransitie naar minder en beter dierlijke voedselproducten zijn daarin de unit of analysis. De voedseltransitie, een complex maatschappelijk vraagstuk, bezit meerdere ngo's en samenwerkingsorganisaties waardoor het meervoudig genest is verdeeld (figuur 4). Deze is opgemaakt aan de hand van informatie vanuit het Dierenmuseum (z.d.) die een overzichtspagina heeft van dieren-, natuur- en milieuorganisaties in Nederland.

Figuur 4

Unit of analysis

De Dierencoalitie en de samenwerkingen die ze hebben, zijn geschikt als casus vanwege meerdere redenen: ten eerste focust de Dierencoalitie zich al langere tijd op systeemverandering en ethische veranderingen binnen het voedselsysteem (Dierencoalitie, 2022). Zo geeft de Dierencoalitie een brede weergave van het transitievraagstuk waarvoor ngo's zich inzetten. Daarvoor houdt de public affairs afdeling zich bezig met de strategische processen van politiek en proberen deze te beïnvloeden door middel van lobby. Vanwege het strategische aspect die ten grondslag ligt in deze organisatie, draagt deze casus bij aan het beantwoorden van de onderzoeksvraag.

Ten tweede is de Dierencoalitie een organisatie van meerdere ngo's: IFAW, World Animal Protection, AAP, Bont voor dieren, CAS International, Compassion in World Farming Nederland, De Faunabescherming, Sophia-Vereeniging, DierenLot, Eyes on Animals, Vissenbescherming, NFDO, Sea First, Varkens in Nood en Dier&Recht, Wakker Dier en Vier Voeters (figuur 4). Een groot deel van de organisaties houdt zich bezig met de transitie naar minder en beter dierlijke voedselproducten. Door samenwerking, onder aanvoer van een coördinator, proberen zij hun strategieën gezamenlijk in te zetten. Het is relevant om meerdere organisaties te betrekken binnen de dierencoalitie om een diversiteit aan strategieën te onderzoeken.

Ten derde is de Dierencoalitie aangesloten bij de Transitiecoalitie Voedsel (TCV). De TCV is een platform van publieke, private en kennis organisaties die als doel hebben om het huidige voedselsysteem te veranderen. De organisatie bestaat uit een kerngroep van dertien organisaties (figuur 4). Ze werken samen voor een transitie naar nieuwe spelregels die zorgen voor een duurzaam landbouw- en voedselsysteem. Tijdens de stageperiode van de onderzoeker is gevraagd om bij vergaderingen en besprekingen aan te sluiten. Hier zijn bijeenkomsten bijgewoond waar strategieën werden besproken, en daarom relevant om mee te nemen in het onderzoek.

Tot slot wordt op een aantal dossiers samengewerkt met niet aangesloten dierenorganisaties, zoals Animal Rights, Animal Save en Een Dier Een Vriend (EDEV). De organisaties kunnen andere strategieën hanteren die interessant zijn om mee te nemen voor het onderzoek. Hierin is in samenspraak met de coördinator van de Dierencoalitie een keuze gemaakt welke organisaties geschikt zijn voor het onderzoek. Met het kiezen van de organisaties is expliciet rekening gehouden met de thema's waar de organisatie zich op inzet.

3.4 Operationaliseren

Door de volgende theoretische begrippen te operationaliseren worden de begrippen: percepties, strategieën en transitiedynamieken waarneembaar en meetbaar (Van Thiel, 2021). De onderzoeker gebruikt dimensies en indicatoren om data te verzamelen door middel van interviewvragen, documentenanalyse, een focusgroep en participatieve observatie. Het hoofdstuk begint met het geven van definities aan de begrippen en beschrijft vervolgens het theoretisch construct die deze methode zal aannemen.

3.4.1 Percepties en strategieën

In tabel 5 staan de dimensies en indicatoren van percepties beschreven en in tabel 6 staan de dimensies en indicatoren van strategievorming. Deze tabellen zijn een middel om overeenkomsten en verschillen in percepties en strategieën van de organisaties te identificeren. Klijn en Koppenjan (2015) beschrijven deze dimensies en indicatoren vanuit de netwerk governance benadering om te gebruiken voor een actoren analyse.

Tabel 5*Percepties (Klijn & Koppenjan, 2015)*

Dimensies	Indicatoren
1. Probleemperceptie	1.1 Hoe beschrijft de organisatie de situatie van het voedselsysteem in Nederland? 1.2 Wat is volgens de organisatie het probleem? 1.3 Wat is volgens de organisatie de oorzaak van dit probleem?
2. Voorgestelde oplossingen	2.1 Wat is volgens de organisaties een voorkeursoplossing? 2.2 Wat is volgens de organisaties de richting van de oplossing?
3. Perceptie van eigen rol	3.1 Op welke manier definiëren organisaties hun eigen relatie met de probleemsituatie, hun rol in het beleid en de diensten die moeten worden ontworpen?
4. Perceptie op de andere actoren	4.1 Wat is de perceptie van organisaties die zij hebben van de rol van andere, cruciale actoren in ofwel de oorzaak ofwel de oplossing van de probleemsituatie.

Tabel 6*Strategievorming (Klijn & Koppenjan, 2015)*

Dimensies	Indicatoren
1. Doelstellingen	Welke concrete resultaten willen organisaties behalen binnen een bepaald tijdsbestek?
2. Middelen (acties)	Welke middelen en instrumenten hebben organisaties ter beschikking staan en met welke activiteiten worden deze ingezet?
3. Doelen (targets)	Op welke andere partijen richten organisaties zich met hun middelen en instrumenten?

3.4.2 Transitiedynamiek

Het begrip transitiedynamiek is geoperationaliseerd in tabel 7 op basis van de definities die zijn afgeleid uit de literatuur over de X-curve zoals beschreven in het theoretisch kader. Lodder et al. (2017) hanteren de twee dynamieken, de gevestigde- en opkomende orde, de verschillende fasen hiervan en geven daarbij indicatoren voor de stappen om naar de volgende fase te kunnen gaan.

Tabel 7

Transitiedynamieken (Lodder et al., 2017)

Dynamiek	Fase	Stappen X-curve
Afbraak	1. Optimalisatie → destabilisatie 2. Destabilisatie → Chaos 3. Chaos → breakdown	1.1 Wat zetten organisaties in om de urgentie en veranderdruk te verhogen om af te breken? 1.2 Proberen organisaties bestaande structuren af te breken en moedigen ze fundamentele discussies over de toekomst aan? 1.3 Op welke manier breken organisaties onwenselijke praktijken af.
Opbouw	1. Experimentatie → acceleratie 2. Acceleratie → emergentie 3. Emergentie → institutionalisatie	2.1 Creëren organisaties ruimte voor verbreding door lessen van experimenten te verzamelen? 2.2 Zorgen organisaties dat vernieuwers worden uitgelicht en verbinden ze vernieuwers onderling? 2.3 Stellen organisaties samen richting met actoren die naar de volgende fase willen?

3.5 Dataverzamelingmethoden

Het huidige onderzoek heeft een geneste structuur, namelijk organisaties binnen organisaties. Hierbij zijn er meerdere kwalitatieve gegevens van organisaties verzameld aangaande de casus (voedseltransitie naar minder en beter dierlijke voedselproducten). Er is gekozen om verschillende methodes te gebruiken (triangulatie): participatieve observatie, focusgroep, interviews, documentenanalyse (Van Thiel, 2021). In totaal zijn er negen interviews afgenomen, is er één focusgroep gehouden met vijf participanten, zijn er achttien documenten geanalyseerd en zijn er acht bijeenkomsten geobserveerd. Hieronder worden de vier verschillende methodieken toegelicht.

3.5.1 Participatieve observatie

Participatieve observatie is een onderzoeksmethode waarbij de onderzoeker zijn eigen waarneming heeft gebruikt om gebeurtenissen en handelingen te observeren (Van Thiel, 2021). Deze methode is gebruikt om ervaringen, percepties en strategieën van de verschillende actoren helder te krijgen (Boeije, 2014). Door de observaties kon de onderzoeker algemene patronen ontdekken en daarnaast variaties zien (Van Thiel, 2021). De bijeenkomsten (vergaderingen, bezoeken, overleggen, strategiebepaling) van de Dierencoalitie en andere ngo's zijn bezocht tussen 1 februari en 5 juni 2022, waarbij zowel een actieve als passieve rol ingenomen is. De onderzoeker heeft de bijeenkomsten geselecteerd op basis van een selecte steekproef, waarbij gelet is op de inhoud en de aanwezige actoren. Er zijn totaal acht bijeenkomsten geobserveerd (bijlage 1).

De werkzaamheden binnen de stage van de onderzoeker bestond uit stakeholdermanagement, issuemanagement en onderzoek. Om strategische keuzes te maken moet de Dierencoalitie weten welke organisaties zich bemoeien met de politieke besluitvorming, dit wordt ook wel stakeholdermanagement genoemd. Hiervoor is een stakeholderanalyse opgesteld van de verschillende organisaties die een rol spelen in de voedseltransitie. Voor issuemanagement is de Nederlandse en Europese politiek gemonitord, met behulp van uitgebreide documentatie op het gebied van voedseltransitie. Verder is er onderzoek gedaan naar de verschillende aspecten van dierenwelzijn in verschillende domeinen.

De verschillende bijeenkomsten en vergaderingen van de dierencoalitie en daarbij aangesloten organisaties zijn digitaal bijgewoond in de rol van notulist. Bijvoorbeeld tijdens het gesprek met een Tweede Kamerlid, een lid van de TCV en de Dierencoalitie (bijlage 1,

bijeenkomst 4), heeft de onderzoeker enkel de notulen opgesteld en was zijn bijdragen aan het gesprek minimaal. Na de bijeenkomsten werd de notulen met de aanwezigen van de bijeenkomst gedeeld. Daarnaast is ook de rol van actieve participant aangenomen, waarbij verslag werd gedaan van het gesprek en de setting (Van Thiel, 2021). De rol van actief participant was om de Dierencoalitie te vertegenwoordigen tijdens de bijeenkomsten 3, 5 en 8 (bijlage 1). Dit gaf de mogelijkheid om in de rol te kruipen van een dierenactivist. Daarnaast gaf deze vorm van participeren de mogelijkheid om te informeren, discussies te stimuleren en professionals te helpen tijdens het onderzoek (Boeije, 2014). De data is verzameld in de vorm van memo's en foto's. De memo's zijn in een verslagvorm geplaatst zodat er op éénzelfde manier kon worden geanalyseerd. Dit verslag is gedeeld met de Dierencoalitie als terugkoppeling van de activiteit.

3.5.2 Focusgroep

Er is gebruik gemaakt van een focusgroep om ruimte te bieden voor discussie over de voedseltransitie met de deelnemers, onder leiding van een gespreksmoderator. De deelnemers van de focusgroep bevinden zich in de omgeving van dierenrechtenorganisaties, dierenwelzijnsorganisaties, milieuorganisaties of een voedsel georiënteerde organisatie. Voor de focusgroep zijn er vijf ngo's uitgenodigd om gezamenlijk te werken aan de X-curve. De aanwezigen tijdens de workshop zijn als bijlage 2 toegevoegd. De focusgroep is gebaseerd op dezelfde structuur en methode als die van een eerdere workshop gegeven door P.J. Beers. Dit is gedaan om betrouwbaarheid en herhaalbaarheid te garanderen. Deze eerdere workshop vond plaats op 22 maart 2022 tijdens een conferentie in Boxtel 'De kleine aarde' betreffende de voedseltransitie in Nederland.

De focusgroep heeft online plaatsgevonden via Microsoft Teams, waarbij het softwareprogramma Miro is gebruikt zodat alle participanten notities aan de X-curve konden plakken. Tijdens de focusgroep vond eerst een korte introductie plaats. Daarna volgde de presentatie waarin transitie werden uitgelegd aan de hand van literatuur zoals beschreven in het theoretisch kader (Loorbach, 2014; Rotmans et al., 2001; Hebinck et al., 2022; Lodder et al., 2017). De presentatie is als bijlage 3 toegevoegd. De voornaamste theorie die centraal stond was de X-curve die voor het gemak en visualisatie aan andere transitie werd gekoppeld zoals de energietransitie. Na de presentatie stelde de onderzoeker de volgende vraag: *“Waar bevindt het huidige voedselsysteem, in het kader van minder en beter dierlijk voedsel zich in de X-*

curve?” In de eerste stap gingen de deelnemers individueel aan de slag met de X-curve (Bijlage 3). Door middel van post-its werden door de deelnemers suggesties gegeven van wat de verschillende dynamieken zijn uit de praktijk. De tweede stap was het bespreken en discussiëren van de post-its die zijn toegekend aan de X-curve. Hier was het van belang om een onderbouwing te geven aan jouw suggesties. Dit sluit aan bij de onderzoeksvraag omdat de percepties van de aanwezigen kunnen overeenkomen of verschillen met data uit andere bronnen. De derde stap was het vergaren van concrete maatregelen of acties die kunnen worden ingezet om de dynamiek te doen laten versnellen. Eerst werd gevraagd om individueel op de post-its te noteren wat de participant ziet als maatregel. Ter afronding werden deze resultaten in de groep besproken en bediscussieerd om strategieën in het kader van transitiedynamieken te inventariseren. Deze data dient als aanvulling op de gevonden strategieën uit de andere dataverzamelingsmethoden.

3.5.3 Interviews

Een derde vorm van dataverzamelingsmethode in dit onderzoek zijn interviews. De interviews zijn uitgevoerd om achterliggende percepties en strategieën van organisaties te achterhalen (Klijn & Koppenjan, 2015; Van Thiel, 2021). Met de resultaten kan een strategie verduidelijkt worden in het kader van de voedseltransitie. Er is gebruikt gemaakt van een semigestructureerd interview, waarvoor een handleiding is gemaakt (bijlage 5). De vragen voor het interview zijn gebaseerd op de operationalisatie van de variabelen percepties, strategieën en transitiedynamieken. De respondenten zijn ngo's die zich bezighouden met de voedseltransitie en zijn geselecteerd door middel van een selecte steekproef. Voor de steekproef is gekeken naar ngo's zoals: milieuorganisaties, voedselorganisaties, dierenrechtenorganisaties en dierenbeschermingsorganisaties.

Dit onderzoek hanteert een vorm van elite-interviews: respondenten zijn hierbij vooraanstaande personen binnen een onderzoekssituatie (Van Thiel, 2021). Voor de keuze van respondenten was het van belang dat de respondent zich met de strategie (op lange termijn) van een organisatie bezighoudt zoals coördinatoren, bestuurders, beleidsmedewerkers, adviseurs, managers en directeuren. De onderzoeker heeft contact opgenomen en respondenten geselecteerd die een belangrijke rol speelden in bijeenkomsten tijdens zijn stageperiode. Daarnaast is contact opgenomen met andere ngo's die zich inzetten op het gebied van de voedseltransitie, bekend bij de Dierencoalitie. Per interview werd een uur ingepland via Microsoft Teams. De geïnterviewden worden weergegeven in bijlage 6. Vooraf het interview

hebben de respondenten een toestemmingsformulier getekend voor het opnemen van het gesprek en het gebruiken en verwerken van de gegevens die zijn besproken. De data vanuit de interviews is geanonimiseerd.

3.5.4 Documentenanalyse

Ten slotte is er gebruik gemaakt van reeds bestaande documenten. Deze informatievoorziening waarborgt de validiteit en betrouwbaarheid zonder de onderzoekssituatie te verstoren (Van Thiel, 2021). De onderzoeker heeft de documenten geanalyseerd met behulp van een inhoudsanalyse. Er is een selectie gemaakt van achttien documenten die zijn verzameld om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden. Dit waren documenten als jaarverslagen, beleidsdocumenten, jaarplannen, rapporten, meerjarenplannen en nieuwsbrieven. Deze bronnen geven de acties, doelstellingen, middelen en percepties van de ngo's weer. Ter controle werden de respondenten en contacten binnen de Dierencoalitie gevraagd naar de belangrijke en relevante documenten voor dit onderzoek. Een overzicht van de documenten die zijn onderzocht zijn te vinden in bijlage 6.

3.6 Techniek van analyse

De data is geanalyseerd door data-eenheden om te zetten in codes (Van Thiel, 2021). Hierbij zijn de codes betekenisvolle of inhoudelijke begrippen die voortkomen in de data (Saldana, 2015). In dit onderzoek is de data gesloten gecodeerd, waarbij specifieke fragmenten tekst een specifieke code voorstellen. De codes uit de participatieve observaties, interviews en focusgroep zijn verder verwerkt en geanalyseerd in een codeboom (Bijlage 6). Het coderen van de data heeft plaatsgevonden met behulp van softwareprogramma ATLAS.ti.

Ter illustratie voor het gebruik van codes worden de volgende twee voorbeelden gegeven. Respondent 3 zegt: *“De toekomst is natuurinclusieve kringlooplandbouw”*. Tijdens het analyseren van de tekst gaf dit antwoord op de volgende indicator: ‘Wat is volgens de organisaties de richting van de oplossing?’ De code die aan dit fragment werd gegeven valt onder de dimensie perceptie: ‘voorkeursoplossingen’. In het volgende voorbeeld uit document 8 staat beschreven: *“Ons streven is dat in 2030 nog maar 40% van het eiwit in ons voedselpatroon van dieren komt. 60% komt dan van planten”*. Dit sluit het beste aan op de volgende indicator: ‘Welke concrete resultaten willen organisaties behalen binnen een bepaald tijdsbestek?’ De code die aan dit fragment werd gegeven valt onder de dimensie strategieën: ‘doelstellingen’.

3.7 Betrouwbaarheid en validiteit

Betrouwbaarheid en validiteit in kwalitatief onderzoek is minder eenduidig dan in kwantitatief onderzoek. Er wordt gebruik gemaakt van een kwalitatief en interpretatief onderzoek. Dit maakte het mogelijk om handelingen en interacties in hun context te beschouwen, en daarmee complexe en niet numerieke gegevens te beschouwen (Van Thiel, 2021). Het risico van deze methode is dat de data van de respondenten geïnterpreteerd wordt, en de geldigheid van de overgedragen kennis in twijfel getrokken kan worden (Van den Bersselaar, 2003). Om aantasting van de betrouwbaarheid en validiteit tegen te gaan, is gebruik gemaakt van triangulatie. Dit is het verzamelen van informatie op vier verschillende manieren: participatieve observatie, focusgroep, interviews en een documenten analyse.

Desondanks zijn er risico's verbonden aan de verschillende dataverzamelingsmethoden. Zo bestaat het risico bij participatieve observaties dat de onderzoeker selectief informatie vastlegt (selectiviteit). Dit werd geminimaliseerd door middel van verslaglegging en controle door meerdere observatoren (Van Thiel, 2021). Het risico op selectiviteit bestaat ook bij het uitkiezen van de documenten voor de inhoudsanalyse. Om dit tegen te gaan is er gebruik gemaakt van sleutelfiguren om de juiste informatie uit de gebruikte documenten te halen (Van Thiel, 2021). Deze sleutelfiguren waren werkzaam bij de onderzochte ngo's en stuurde de onderzoeker documenten die aansluiting vonden bij de onderzoeksvraag. Daarnaast zijn ook de respondenten voor het interview en participanten voor de focusgroep geselecteerd doormiddel van een sleutelfiguur. Samen met de opdrachtgever (Dierencoalitie) is er een steekproefkader gemaakt en daarop gebaseerd zijn de deelnemers benaderd.

Verder is er voor de interviews gebruik gemaakt van een interview handleiding. Hiermee was er ruimte voor flexibiliteit om gegeven antwoorden beter te begrijpen, maar werd voorkomen dat ieder gesprek een ander verloop had (Robson & Mcartan, 2016). De interview handleiding en de codeboom zijn afgeleid vanuit de governance en transitie literatuur (Klijn & Koppenjan, 2015; Lodder et al., 2017).

4 Resultaten & Analyse

In dit hoofdstuk wordt geanalyseerd welke strategieën ngo's inzetten om de voedseltransitie naar minder en beter dierlijke producten te versnellen. Ten eerste zal er een beschouwing plaatsvinden over de percepties. Vervolgens wordt er een beschouwing gegeven over de gehanteerde strategieën. Tot slot worden de resultaten en invulling van de transitiedynamieken gepresenteerd. Tabel 7 geeft een overzicht van de geanalyseerde data waar in de tekst naar wordt gerefereerd.

Tabel 7

Overzicht aanduiding geanalyseerde data

Methode	Databron	Aanduiding	Bijlage
Interviews	Ngo's	R1 t/m R9	2, 4 & 6
Documentenstudie	Documenten	D1 t/m D18	5
Participatieve observatie	Verslagen bijeenkomsten	P1 t/m P9	1
Focusgroep	Deelnemers	F1 t/m F5	3 & 7

4.1 Percepties

4.1.1 Probleemperceptie

Uit de analyse is naar voren gekomen dat het huidige Nederlands voedselsysteem gepaard gaat met een palet aan problemen. Hierbij komen de thema's ecologie, ethiek, economie en gezondheid naar voren.

Het voornaamste thema is de ecologische problematiek die het huidige voedselsysteem met zich meebrengt. Het komt vaak ter sprake in de interviews, participatieve observaties en documenten (R1, R2, R3, R5, R6, R8, R9 - P1, P3, P6 - D1, D3, D4, D8, D9, D11, D12, D14, D18). Hierin wordt hoofdzakelijk het huidige voedselsysteem, als verwoester van de planeet gezien. Dit systeem, met voornamelijk de huidige dierlijke voedselconsumptie, wordt als belangrijke factor gezien in klimaatverandering, broeikasgassen, ontbossing, water- en bodemvervuiling, waterschaarste, biodiversiteitsverlies en dode zee zones (D13). De toename van vlees en vis en consumptie zorgt er voor dat natuur kapot gemaakt en de CO₂ uitstoot omhoog gaat. Natuur kan juist CO₂ omzetten tot zuurstof maar wordt vernietigd en omgebouwd tot plantages om voer te maken voor de vleesindustrie (R8).

“Het voedselsysteem is een belangrijke factor in het verlies aan natuur en biodiversiteit en klimaatverandering. (...) Daarbij is in het Nederlandse menu, vleesconsumptie verreweg de grootste uitstoter van broeikasgassen. Rood vlees veroorzaakt een derde van de uitstoot door de voedselproductie. Alle dierlijke producten samen zijn verantwoordelijk voor bijna twee derde van de broeikasgasemissies door het Nederlandse voedingspatroon” (D8)

Dierenwelzijnsorganisaties geven vooral aandacht aan het ethische thema van het voedselsysteem (R1, R2, R6, R7, R8, R9). Hierin komt voornamelijk naar voren dat het leed dat de dieren in de voedselindustrie wordt aangedaan niet langer door de beugel kan. Zo leven varkens tegen de wet- en regelgeving in en leven ze in stallen vol giftige dampen (D6). Daarnaast kunnen vissen tot 40 minuten nadat hun ingewanden eruit gesneden zijn nog alle pijn voelen (R8), staan koeien zonder schaduw in de wei met temperaturen boven de 30 graden (R6). worden kalveren direct na geboorte van hun moeder gescheiden (R6, R9) en krijgen vleeskuikens na het uitkomen tot 36 uur geen eten en drinken (P8). Ngo's schrijven de ethische problematiek toe aan de vee-dichtheid van Nederland (R1, R2, R4, R6, R7, R8, R9). Zo blijkt dat jaarlijks 80 miljard landdieren en 2,3 biljoen vissen voor consumptie gedood worden, dit komt neer op 1,8 miljoen dieren per dag. Door het hoge tempo waarop deze dieren geslacht worden is dierenleed onvermijdelijk (R2, R6).

“het probleem zit in het huidige voedselsysteem dat er teveel dierlijk is en ook de wijze waarop de dierlijke voedsel producten wordt geproduceerd. De wijze waarop dieren gehouden worden is niet langer meer geaccepteerd” (R6)

Door de huidige vee-dichtheid is het onmogelijk om handhaving te waarborgen, waardoor dieren ernstig dierenleed en hoge stresslevels onvermijdelijk zijn gebleken (R1, R2, R3, R4, R7 en R9). Uit onderzoek van Varkens in Nood blijkt dat de NVWA structureel weigert om de wet te handhaven rondom dierenwelzijnsstandaarden van Varkens (D7). Dat de wetten niet nageleefd worden blijkt ook uit het proces van ééndagskuikens (P8). In het richtsnoer van de NVWA staat dat dieren recht moeten hebben op voedsel en water. Uit de praktijk blijkt dat ééndagskuikens na het uitkomen, soms tot 36 uur geen voorziening hebben tot eten en drinken omdat dit niet op grote schaal is te organiseren volgens de industriële bedrijven (Wakker Dier, 2022). De eieren worden gebroed in grote fabrieken waarbij het moeilijk te monitoren welk ei

is uitgekomen. Het is volgens de industriële sector inefficiënt en in termen van dierenwelzijnsstandaarden niet nodig om water of eten aan te bieden

Verder worden de werkomstandigheden en het kwaliteit van personeel in de vee-industrie aangekaart als een ethisch punt. Deze worden niet voldoende gewaarborgd volgens een aantal ngo's (R1, R2, R7). Zo wordt door Respondent 1 en 2 benoemd dat werknemers van de veehouderij niet de standaarden kunnen naleven die de overheid stelt betreft het slachten van dieren. Volgens respondent 2 worden instructies van hogerop door het personeel op de vloer niet opgevolgd. Dit komt volgens de respondent door de taalbarrière van werknemers maar het komt ook door uitgeput personeel dat wordt uitgebuit (R2).

“Je ziet ook gewoon hoe slecht het personeel eigenlijk weet wat het aan het doen is en dat instructies niet worden opgevolgd. Het is ook vaak een taalbarrière en de mensen die daar werken zijn helemaal afgestompt”.

Ngo's kunnen echter ook verschillen van perspectief, zoals op het ethische thema. Het perspectief op het ethische probleem wordt geschetst door Respondent 1: *“het consumeren van dierlijke producten is niet ethisch wanneer dit wordt gedaan voor je eigen genot, gemak, vermaak of smaakpapillen”.* Dit perspectief wordt gedeeld door andere dierenrechten- en beschermingsorganisaties (R1, R2, R7, R8, R9). Het perspectief gaat een stuk verder dan dierenwelzijnsstandaarden. Daarentegen hebben milieuorganisaties een meer ingetogen perspectief op het ethische thema (R3): *“Diervriendelijkheid is een belangrijk punt, maar als milieuorganisatie zijnde zetten wij ons niet super hard in voor dierenwelzijn. Dat is meer de Dierenbescherming”.*

Het economisch thema wordt wel belicht maar krijgt minder aandacht dan de vorige twee besproken thema's. De economie wordt vooral genoemd in verband met het ecologisch thema van het voedselsysteem (D1, D2, D3, D8, D10). Het WNF geeft in hun Eetplan voor de planeet (D8) aan: *“De uitstoot van broeikasgassen door menselijke activiteiten is sterk toegenomen sinds het pre-industriële tijdperk, vooral door economische groei en bevolkingsgroei”.* Hier wordt economische groei door de organisatie als de oorzaak van de broeikasgassen van voedselproductie aangekaart.

De ngo's geven verder de economische groei in Nederland aan als een probleem, maar kennen ze dit toe aan de verborgen kosten (R2, R5, R6, R7, R9, P4, P6, P8 - D10). In het document van de TcV (true pricing) wordt beschreven dat het huidige landbouw-

voedselsysteem leidt tot steeds hogere verborgen maatschappelijke kosten. Het zorgt voor het huidige voedselsysteem en daarom voor milieu- en klimaatschade, schade aan de gezondheid van mens en dier en onderbetaling van boeren en andere deelnemers in de voedselketen. Ze stellen dat de verborgen kosten worden niet meegenomen in de marktprijs van het product en zitten niet in de prijs. Dit betekent niet dat de kosten niet worden gemaakt.

Verder wordt in het interview aangegeven dat het economisch probleem van het voedselsysteem een voortvloeiende is van de vrije markt. Respondent 7 benoemd in het interview: *“Uiteindelijk sluit je dus af, dat we eigenlijk af moeten van die marktwerking, van het huidige denken over marktwerking en het kapitalisme”*. Het kapitalisme of marktwerking is in de transitie literatuur een vaker besproken thema en het valt op dat een dierenwelzijnsorganisatie dit aanhaalt (Van Oers et al., 2021).

Op basis van gezondheid hebben de meeste organisaties een duidelijke probleemperceptie (R1 t/m 9 - D1, D2, D3, D8, D9, D1- P1, P2, P4, P6). Gezond voedsel is een vaak voorkomend item voor ngo's. Eén ngo die dit expliciet aanhaalt is de voedselorganisatie ProVeg (D12) waarin wordt beschreven dat overmatig overmatige consumptie van dierlijke producten de kans op welvaartsziektes verhoogt. Verder wordt dit perspectief gedeeld door de andere organisaties zoals het WNF (D8): *“Wat we eten en hoe ons voedsel geproduceerd wordt, heeft gevolgen voor onze eigen gezondheid”*. Het probleem wordt in de gezondheid vooral door de TCV aangeduid als een ongezonde voedselomgeving. Zo wordt er bij verschillende bijeenkomsten (P2, P3) gesproken over ongezonde voedselproducten in de omgeving van de consument. Deze marketing van ongezonde voedselproductie krijgt een steeds grotere invloed op de samenleving waardoor er veel ongezonde producten worden verkocht aan de consument. In de ogen van Respondent 2 moet er naast een voedseltransitie ook een ‘gezondheidstransitie’ plaatsvinden.

4.1.2 Voorgestelde oplossingen

De ngo's richten zich vooral op het pad naar meer plantaardige eten als basis van de oplossing van de bovengenoemde probleem perspectief (R1 t/m 9 – D1, D3, D8, D9, D11, D12, P1, P2, P4, P6, P9). Dit komt expliciet naar voren in het interview met een milieuorganisatie. Er wordt door de respondent benadrukt dat een zoveel mogelijk plantwaardig voedingspatroon een voorkeur heeft, maar helemaal plantaardig, vegetarisch of veganistisch is niet persé nodig om het ecologische probleem aan te pakken (R3): *‘kijk het liefst zoveel mogelijk plantaardig natuurlijk omdat dat tenminste impact heeft’*. Daarop voortbordurend meld respondent 8 van

een dierenwelzijnsorganisatie: *'om te beginnen veel meer plantaardig, het liefst natuurlijk helemaal plantaardig'*.

Naast de voedselzijde wordt er ook gesproken van een nieuw landbouwsysteem waarin de thema's gezondheid, ecologie, economie en ethiek volgens de meeste ngo's in balans van zouden komen. De organisaties spreken hier vooral over een natuurinclusieve, biologische of biodynamische landbouw (R3 t/m 7- P1, P8). Dit is volgens de TcV (D1) *'een systeem waarin duurzaamheid, gezondheid, transparantie, eerlijke prijzen en perspectief voor de boer centraal staan'*. Respondent 3 verwoordt het zelfs als: *'De toekomst is natuurinclusieve kringlooplandbouw'*. Dit zou uiteindelijk leiden tot minder emissies in de bodem, schonere lucht- en waterkwaliteit; geen verspilling van grondstoffen; goede bodemkwaliteit; een herstel van de biodiversiteit en ook nog goede verdienmodellen. Het valt op dat dierenwelzijn niet expliciet wordt vernoemd, terwijl ethiek wel een thema is van de TcV. De Dierencoalitie zegt echter in het interview.

Natuurinclusieve landbouw methoden geven aandacht voor het dierenwelzijn, maar ook aspecten zoals bodem, klimaat, natuur en is daarmee dus duurzamer dan het huidige gangbare systeem (...) mits er wordt voldaan aan het verminderen van het aantal dieren in de intensieve veehouderij" (R6).

Er is wel verschil en discussie in de ethische voorkeursoplossing over de rol van dieren. Sommige organisaties willen dat dieren niet als product worden gezien maar dat hun intrinsieke waarde moet worden gewaarborgd (R1, R2, R7, R9). De dierenorganisaties staan dan ook anders in de wedstrijd door meer focus te leggen op het feit dat er minder dieren moeten worden geconsumeerd dan de focus te leggen op meer plantaardig (D4). Zo zouden dieren, maar ook natuur beschermd moeten worden van uitbuiting door deze rechten te geven (R1, R2, R7, R9).

Daarnaast zijn er organisaties die een radicaler standpunt innemen als het gaat om duurzamere landbouw methodes waarin dieren worden gehouden (R1, R2, R7, R9). Alhoewel zij benoemen dat een duurzamere landbouw methode noodzakelijk is voor de transitie, is deze methode van landbouw voor de organisatie niet ethisch genoeg en blijven ze achter hun voorkeuroplossing van volledig plantaardig. Respondent 3 geeft in het interview aan: *'Mensen zeggen dat het duurzamer is. Ja, zelfs al zou dat zo zijn. Dan is het nog steeds het ethische dilemma dat je dieren moet doden'*. Achter het 100% plantaardig ideaal plaatsen de milieuorganisaties wel een vraagteken. Hoewel ze zich inzetten voor een vegetarisch dieet, zijn

ze ervan bewust dat er altijd een rol voor de dieren zal blijven in het landbouwsysteem, want er is ‘mest nodig’ om planten te kunnen laten groeien (R3, R5).

Een oplossing op het economisch thema wordt door de TcV gegeven. Zij bepleiten in hun 10 puntenplan (D2) dat een eerlijkere prijs (true pricing) kan dienen als het belangrijkste instrument om impact van producten te meten en te beprijzen. Een rechtvaardige beprijzing van externe kosten realiseert klimaatdoelen, dierenwelzijnsstandaarden en schade op de natuur (D10). Voor true pricing geldt dat als een product volledig circulair en zonder emissies geproduceerd wordt, er geen externe kosten zijn. Andere oplossingen lijken erg op true pricing maar worden aangereikt in de vorm van “*extra belasting op vlees*” (R3, R5, R7, R8, R9). Ook wordt dit gedeeld tijdens focusgroep (F3) waarin wordt aangegeven: “*beprijzen van onduurzame voedselproducten is gewoon noodzakelijk voor de voedseltransitie*”. Daarnaast benoemd Respondent 8 dat er momenteel veel subsidies worden gegeven aan de veehouderij en visserij. Zo zijn er voorbeelden van andere landen waar subsidies worden afgesloten voor bijvoorbeeld de visserij. Hierdoor werd de visserij meteen geraakt en gehalveerd.

“Ik zou zeggen een eerlijke prijs voor vlees (...) met belasting toegevoegde waarde (btw) dat klinkt heel erg plat, 20% op iedere hamburger en je bent er. Maar ik zou een goed doordacht plan willen zien dat een groot deel van die meerprijs terugsluist naar de boeren” (R3).

4.1.3 Perceptie van eigen rol

Er worden verschillende definities gegeven aan de rollen die de organisaties hebben in relatie met de probleemsituatie. Respondent 6 zegt vanwege de complexiteit in de voedseltransitie niet één rol in te nemen: *‘heel veel verschillende rollen. Wij kijken gewoon waar wij de mogelijkheid voor hebben’*. Zo komt uit de data naar voren dat de meeste organisaties ook niet een eenduidige rol hebben maar meerdere kunnen aannemen en deze aanpassen aan de situatie. Eén van deze rollen is de rol van ‘aanjager’, zo zegt respondent 6: *‘Wij kunnen aanjager zijn, door bewustwordingscampagnes om de publieke opinie te beïnvloeden’*. Respondent 7 zegt dat de rol van ‘bewustmakers’ kan worden genomen door transparantie te creëren in de sector doormiddel van undercover beelden of onderzoeken. Uit de data komt naar voren dat andere dierenorganisaties zichzelf ook zien als ‘bewustmakers’ (R1, R2, R5, R8, R9).

‘Wij fungeren als uitdager van het huidige systeem bundelen de krachten van ondernemers, boeren, wetenschap, kennisinstellingen en ngo’s om de beoogde verandering te realiseren’. (D1)

Het bundelen van krachten is een prominente rol van de TCV, ze werken samen met meerdere spelers in het veldgebied (D1). Samenwerken is een rol die in de data vaak naar voren komt (D1, D3, D6, D9, D11, D12, D15). Zo wordt door Respondent 4 aangegeven in het interview: *‘Samenwerken met andere organisaties die ook, hetzelfde doel nastreven als wij’*. Samenwerken wordt ook vaak geassocieerd met verbinden. De verbindende rol die organisaties opnemen is om doormiddel van een netwerk meerdere organisaties aan elkaar te koppelen. Voor het verbinden hoeven doelstellingen van verschillende organisaties niet overeen te komen met elkaar. Het verbinden is vooral om het gedachtengoed van andere organisaties kenbaar te laten maken (R3).

‘vooral samenwerken, dat is eigenlijk onze key boodschap. In Den Haag maken we coalities met de allergrootste partijen bijvoorbeeld op het stikstofdossier daar zijn we ook bezig met het maken van verbindingen’ (R3)

Een andere rol die naar voren komt in de data is de rol van “*supporter*” (R1, R2, R6, R7). Dit wordt gezien als het promoten van producten of organisaties die in lijn staan met doelen van de eigen organisatie. Respondent 1 benoemt dat wanneer een nieuw product, onderneming of organisatie ontstaat zij dit promoten. Dit geeft mensen een directe beloning en sterkt hen in de overtuiging dat ze verschil kunnen maken. *“Wij zien dit als de leuke manier van acties voeren, je geeft andere energie” (R1)*.

Verder komt uit de data de rol naar voren van “*waakhonden*”. Wetten en regelgeving omtrent dierenwelzijn, die democratisch zijn bekrachtigd, moeten volgens de Dierencoalitie worden nageleefd (P8). Door de rol van waakhond aan te nemen kan een organisatie bedrijven en overheid verantwoordelijk houden voor hun acties. Zo maken verschillende organisaties rapporten om de overheid te beroepen op hun eigen wet en regelgeving van het huidige voedselsysteem (D7, D8, D11, P8). Daarnaast doen de organisaties ook regelmatig onderzoek naar partijen zoals supermarkten en financiële instellingen als deze zich niet aan doelen, missies of visies houden die ze uitspreken (R6, D5, D7).

4.1.4 Perceptie op de andere actoren

Volgens de organisaties zijn er een aantal cruciale actoren die een centrale rol spelen in het voedselsysteem. In algemeen komen er 7 actoren (sectoren) naar voren vanuit de data. Ten eerste wordt er door alle ngo's aandacht gegeven aan de consument (R1 t/m 9). Zij spelen een cruciale rol met elke aankoop die zij doen zegt de organisatie Een Dier een Vriend: *“Every dollar is a vote”* (R9). Het komt ook expliciet naar voren in het gesprek met Varkens in Nood (R7) waarin wordt benoemd: *“Nummer 1 is de consument, want die bepaalt wat hij koopt”*. De perceptie van het Respondent 5 op de consument is dat ze invloed hebben, maar dat die niet sterk genoeg is en stelt daarbij de vraag: *“Hoe kunnen we de rol van de consument in het voedselsysteem versterken?”* Antwoord op deze vraag wordt zelf gegeven door de respondent: *“de supermarkten, om dat zij via hun inkoopbeleid en ook op andere manier bepalen van wat eigenlijk de consument koopt”*.

De tweede actor die uit de data naar voren komt zijn de supermarkten (R2, R5, R7, R6, P1, P2, P3, P6, D1, D5). Deze organisaties worden als spelers gezien met veel macht *“in de hele keten”* (R6). Tijdens de strategiebepaling van de TCV (P6) werd er een workshop gehouden door verschillende organisaties te rangschikken op basis van hun invloed zogenaamd 'powermapping' (Bijlage 7). In de ogen van de TCV zijn de supermarkten invloedrijke spelers en zijn ze in het algemeen *“conservatief”*. Daarnaast in respondent 2 van mening dat supermarkten niet genoeg bereid zijn om een goede prijs te betalen voor duurzamere producten. Volgens Respondent 6 hebben supermarkten een centrale rol omdat ze direct contact hebben met de *“leveranciers, fabrikanten en consumenten”*. Verder wordt beschreven dat Nederlandser 70% van het dagelijks voedsel koopt in de supermarkt. *“In de transitie naar een diervriendelijker voedingspatroon spelen supermarkten daarom een belangrijke rol”* (D5). Het ethische probleem achter de vleesconsumptie wordt expliciet door varkens in nood beschreven als (D7) *“Supermarkten maken constant reclame voor goedkoop vlees, maar consumenten krijgen niet onder ogen welk dierenleed hieraan voorafgaat”*. In lijn met hun percepties gaat de dierencoalitie op zoek naar supermarkten die wel duurzaam en diervriendelijk zijn, zoals supermarktketen Odin (P1).

De derde cruciale actor (sector) die wordt genoemd is *‘de industrie’* (R1, R2, R4, R6, R9). Respondent 2 omvat de industrie als de keten van dierlijke voedselproductie zoals de boeren, veevoederbedrijven, slachthuizen, verwerkingsindustrie en transport. Boerenbedrijven spelen volgens de ngo's een belangrijke rol om te veranderen naar andere landbouwmethoden

(R3, R4, R6). Andere organisaties zoals de TCV deelt vooral het voedselsysteem op in twee delen, de consumenten en de producenten. Zij zien vleesproducenten als deel hier van, maar ook andere industrieën zoals die van plantaardige alternatieven en boeren met een natuurinclusieve landbouwmethode (P5).

De vierde actor, de financiële sector, speelt ook een cruciale rol in het voedselsysteem (R2, R4, R5, R6, R7, R9). Vooral de Rabobank wordt vaak genoemd als groot investeerder in het huidige voedselsysteem van Nederland. Volgens de organisaties hebben deze financiële instellingen de productiesector in houtgreep. Respondent 7 zegt hierover: *“De boeren hebben dus een hele grote leningen bij banken voor nieuwe stallen, voor innovaties, voor onderzoek. Die dat weer in dezelfde lijn der ideeën doorwerken zeg maar. En die worden allemaal gefaciliteerd door het geld”*. Tijdens de bijeenkomst strategiebepaling van de TcV (P6) wordt de Rabobank dan ook gezien als één van de meest conservatieve actoren, maar als financiële instelling veel invloed hebben op het huidige voedselsysteem.

De vijfde (actor) sector die naar voren komt zijn de catering of horeca bedrijven (R4, R3, R4, R5, R7- D3, D8, D17). Tijdens de bijeenkomst van de TcV (P7) wordt er een evenement georganiseerd waar catering en horeca voor wordt geregeld, die in lijn moet zijn met de percepties van de verschillende aangesloten organisaties. Er werd gevraagd aan Proveg of zij contact willen opzoeken met de cateraars voor dit evenement. Desalniettemin zijn er in de catering en horeca nog veel niet-duurzame producten en daarom is Proveg dan prominent gefocust om horeca en cateraars mee te nemen in hun percepties.

“We zitten ook heel erg op catering (...) vooral voor publieke plekken, waar het soms heel moeilijk is om veganistische maaltijden te krijgen, in een verzorgingstehuis of in een ziekenhuis, (...) en je kan daar heel veel impact maken” (R4)

Als zesde cruciale actor wijzen de organisaties voornamelijk de overheid en politiek aan (R1 t/m R9). De TcV heeft een 10 puntenplan opgemaakt voor het ministerie van landbouw. Hierin worden handvatten gepresenteerd om het voedselsysteem te veranderen naar de percepties van de organisatie (D3). Tijdens de participatieve observaties kwam naar voren dat de focus van de ngo's vooral is gericht op de kabinetspartijen: *“de partijen die gaan over het kabinetsbeleid hebben de grootste invloed op het veranderen van beleid”* (P2 & P5). Bij de participatieve bijeenkomst (P6) worden ook politieke partijen tijdens de powermapping workshop toegepast. De VVD heeft bijvoorbeeld veel invloed als politieke partij en staat meer richting conservatieve vlak in hun perceptie op basis van verandering. Zo zijn er ook gesprekken geweest met de VVD,

echter was het moeilijk om de percepties over te dragen zonder dat er “*grote en korte economische winsten zijn te behalen*” (P5).

Bovendien wordt het onderwijs als de zevende sector aangegeven die doorslaggevend is om het voedselsysteem te veranderen (R2, R7, R8, D14). Respondent 8 geeft aan dat zij lezingen en conferenties geven op universiteiten en scholen en daarmee hun perceptie op het probleem kenbaar te maken. Respondent 7 geeft aan dat de Universiteit van Wageningen nog teveel inzet op het huidige voedselsysteem en te weinig aandacht geven aan verandering. Tijdens de bijeenkomst van de TcV (P6) werd in de powermapping de Wageningen Universiteit aangegeven als krachtige en cruciale actor om tot verandering te komen in het voedselsysteem. Zo houdt de Wageningen Universiteit nog veel vast aan “*oude idealen*” en staan ze maar op “*een aantal vlakken open voor verandering*”.

“De rol van de Wageningen Universiteit en dierwetenschappen, de dierenartsen, maar ook HBO 's dierenzorg. (...) Ik heb gestudeerd in Wageningen en heb ongeveer 8 weken ethiek gehad, twee weken bij proefdierkunde en 6 weken als normaal vak en daarin heb ik absoluut nooit de ethische diepgang gehad om te begrijpen wat het probleem is. Dus alle lessen draaien we eigenlijk binnen het kader van de huidige productie”.

4.1.5 Discussie

De bovenstaande analyse geeft antwoord op deelvraag 2 van het onderzoek en geeft een weergave van de verschillende percepties die de onderzochte ngo's hebben over het huidige voedselsysteem. De percepties van de ngo's geven inzicht in de bestaande en te verwachten situatie van de voedseltransitie en geven hen ook richting aan de gewenste situatie en de te ondernemen acties (Klijn en Koppenjan, 2015). Op basis van duurzaamheidsvraagstukken komen de probleempercepties en oplossingsperceptie van de ngo's voor het grootste deel overeen met elkaar, echter zit het verschil in het ethische thema. De organisaties die het ethische thema wel expliciet aandragen, nemen eerder de rol van bewustmaker of waakhonden op zich, terwijl organisaties die zich minder focussen op dit thema zichzelf eerder zien als 'samenwerker'. In Tabel 8 wordt een overzicht gegeven van de verschillende percepties van de ngo's op het huidige voedselsysteem.

Tabel 8

Overzicht percepties ngo's

Dimensies perceptie	Resultaten
Probleem perceptie	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Ecologische schade</i> • <i>Vee-dichtheid</i> • <i>Dierenwelzijn / dierenrechten</i> • <i>Economisch groei</i> • <i>Negatieve externe effecten</i> • <i>Gezondheidsschade</i>
Oplossing	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Meer plantaardig</i> • <i>Rechten aan dieren en natuur</i> • <i>Nieuwe landbouwsysteem</i> • <i>Minder dieren of geen dieren</i> • <i>True pricing</i>
Rollen	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Bewustmaker</i> • <i>Samenwerken</i> • <i>Verbinden</i> • <i>Supporter</i> • <i>Waakhonden</i>
Andere actoren	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Consument</i> • <i>Supermarkten</i> • <i>Industrie</i> • <i>Financiële sector</i> • <i>Horeca</i> • <i>Politiek / overheid</i> • <i>Onderwijs</i>

4.2 Strategieën

4.2.1 Doelstellingen

Een aantal organisaties hebben concrete doelstellingen in de vorm van percentages en verhoudingen genoteerd in beleidsnota's, jaarverslagen en interviews (D1, D3, D4, D8, 10, D15 - R3, R4, R5, R6). In het document van Proveg wordt de visie van de organisatie benoemd: *“Een wereld waarin iedereen kiest voor lekker en gezond eten dat goed is voor alle mensen, dieren en onze planeet”*. De TCV hanteert een meer concrete doelstelling in hun 10 puntenplan (D3) om de dierlijke eiwitten te vervangen door plantaardige: *“van 60/40 dierlijk/plantaardig naar 40/60 in 2030”* met *“als tussenstap: 50/50 in 2025”*. Respondent 6 zegt dat deze doelstellingen er voor kunnen zorgen dat dierenwelzijn wordt verbeterd bij dierlijke voedselproducten. Wanneer het enorme aantal dieren drastisch wordt verminderd, dan verminder je in het geheel het aantal dierenleed per dier. *“Hoe minder dieren in de veehouderij, hoe minder dierenleed”*.

“Kijk, onze doelstelling is echt fifty by forty, dus in 2040 hebben we globaal de consumptie van dierlijke producten gehalveerd. En dat zou voor ons betekenen dat we naar de 60 / 40 moeten, en ja, wat ons betreft gaat dat in 2030 al gebeuren”(R4).

Sommige dierenwelzijn of dierenrechtenorganisaties hanteren andere doelstellingen en maken daarin geen gebruik van numerieke verhoudingen. De visie van deze ngo's is om de wereld zoveel mogelijk plantaardig te doen laten eten (R1, R2, R9, R8, D4, D13, D14, D16, D17). Zo zegt respondent 9: *“Ik vergelijk het altijd met de slavernij. Voor het afschaffen daarvan hadden ze ook geen doelstelling, eerst de helft minder? Nee want dan het is nog steeds onethisch”*. Respondent 1 geeft over de afschaffing van de veehouderij het volgende aan het interview: *‘Ja hoor en daar doen wij ook niet geheimzinnig over verder. Soms heeft iemand ons door: ‘ze willen gewoon de hele sector opdoeken’. Dat klopt inderdaad, we sluiten bijna ieder artikel af met kies plantaardig’*.

Organisaties die zich heel erg inbijten op de oplossingsrichting zoals de dierenrechtenorganisaties, wijken minder snel af van hun voorgestelde oplossingen. Tegelijkertijd houden de andere ngo's zoals dierenwelzijnsorganisaties en milieuorganisaties, minder stevig vast aan hun voorgestelde oplossingen en zijn ze daarom sneller geneigd om hun doelstellingen stapsgewijs aan te passen. Hiermee voorkomen zij een fixatie op de perceptie van de organisatie (P1, P3, P6, P8). Ter illustratie: de doelstellingen van Varkens in Nood (D6),

een dierenwelzijnsorganisatie, zijn flexibeler genoteerd: *“het voorlichten van consumenten over het dierenleed uit de intensieve veehouderij en hen te bewegen richting diervriendelijke, hoofdzakelijk plantaardige keuzes”* (D7). Zo wordt er in de complexiteit van het onderwerp gezocht naar een gemeenschappelijke grond, als basis van communicatie dat kan zorgen voor interactie met andere actoren in het voedselsysteem. Organisaties die niet open staan om stapsgewijs dierenwelzijn te verbeteren maken geen deel uit van grotere coalities die zich focussen op verandering in het voedselsysteem, zoals de Dierencoalitie of TcV.

Een ander verschil is dat milieuorganisaties zich vooral uitspreken over het verlagen van onze voedselafdruk, dierenwelzijn wordt niet in hun doelstellingen benoemd (D8, D9, D11). Ze focussen zich vooral op het ecologische thema. Respondent 5 zegt hierover: *“Kijk, ons doel is om het verlies van biodiversiteit om te keren”*. Zo schenken de milieuorganisaties aandacht aan de het thema minder dierlijke eiwitten: *“Ons streven is dat in 2030 nog maar 40% van het eiwit in ons voedselpatroon van dieren komt. 60% komt dan van planten”*. In het Eetplan van het WNF (8) wordt bijvoorbeeld visie op dierenwelzijn in hun voorkeursoplossing niet vernoemd. Tijdens het interview geeft Respondent 5 aan dat natuurinclusieve landbouw zorgt voor dierenwelzijn: *“beetje indirect, we zitten op biologisch omdat het de biodiversiteit versterkt, maar ook natuurlijk voor een beter dierenwelzijn zorgt”*. Het is opvallend dat de milieuorganisaties het thema ethiek of dierenwelzijn buiten hun doelstellingen laten (D8, D9, D11).

Bovendien worden er doelstellingen gemaakt op het economische thema. De ambitie van de TcV is om de maatschappelijke baten van het landbouw- en voedselsysteem de maatschappelijke kosten overtreffen in 2035. Het voedselsysteem opereert dan netto positief. In hoeverre dierenwelzijn is afgewogen in de doelstelling is lastig te zien in documenten van de TCV (D1, D3, D10, D15).

4.2.2 Middelen

Ten eerste is een belangrijk middel dat organisaties vaak inzetten is het toepassen van onderzoek. Kennis die wordt opgedaan met het onderzoek geldt als een belangrijk druk middel die ngo's kunnen inzetten (R1 t/m R9). Vrijwel alle organisaties hebben een expert of zijn expert in hun vakgebied. Zo doen organisaties onderzoek als 'verkenning' en om achter feiten te komen (R5). Dit zegt de organisatie Proveg over hun onderzoek: (R4): *“Wij zijn ook onderzoek aan het doen, binnenkort publiceren we over de subsidiestromen vanuit Europa naar enerzijds plantaardig voedsel, anderzijds dierlijk voedsel en wat ambitie van de EU is. Dan toetsen we of de fifty by forty halen zou je kunnen zeggen”*. Doormiddel van onderzoek in de voedseltransitie hopen de ngo's de percepties van andere te beïnvloeden.

Verder is het maken van beelden voor dierenorganisaties een vaak voorkomende manier om onderzoek te doen voor dierenorganisaties (R1 t/m R4, R6, P6, D6, D7, D13, D16m D17, D18, F4). Zo zegt Respondent 7: *“Het onderzoeken, dus ook iemand aannemen die bijvoorbeeld transport kan rijden (...) dan heb je een undercover bij transport. Dat is dan iemand die echt een vrachtwagen rijbewijs heeft gehaald en is gaan meerijden om te zien of ze zich aan de regels houden”*. De meeste organisaties hebben een achterban met *vrijwilligers* die op verschillende vlakken worden ingezet. Sommige organisaties benoemen expliciet hun achterban, vrijwilligers en donateurs, als noodzakelijk om hun doelstellingen te behalen (D6 t/m D9, D11 t/m D18). Zo dienen vrijwilligers om te helpen aan onderzoeken zoals data verzamelen, maar ook voor het verspreiden van de onderzoeksresultaten doormiddel van sociale media. De achterban van deze organisaties refereert naar de legitimiteit die ze hebben voor hun doelstellingen en acties die ze uitvoeren.

“Onze undercover acties zijn van het grootste belang. Omdat wij natuurlijk niet aangekondigd langs gaan en op deze manier kunnen laten zien wat er echt speelt” (R1).

Daarnaast doen ngo's gezamenlijk onderzoek of laten onderzoek uitvoeren door andere instellingen. Met 'onafhankelijke advies' helpen zij om standpunten voortdurend aan te scherpen en te actualiseren. Dit zegt Respondent 7 hierover: *“Wij publiceren rapporten in samenwerking met de eerlijke geldwijzer, die dus de financiële instellingen benchmarkt en laat zien wie wat doet op bijvoorbeeld dierenwelzijn”*. Benchmarken is een vorm van onderzoek doen waar de prestaties van organisaties vergeleken worden met andere organisaties binnen hetzelfde veld (D5). Verder proberen ze middels de rapporten ook producten zoals aardappelen,

tomaten en melk aan elkaar te benchmarken (D1, D8). Hiermee vergroten de organisaties de inzichten in externe effecten van het landbouw- en voedselsysteem en benodigde methodieken.

Ten tweede is een campagne een belangrijk middel om in te zetten voor ngo's (D7, D8, D9, D11, D12, D13, D16, D19). Een campagne is een vorm van communicatie, waar de organisatie de percepties van het probleem en de oplossing proberen over te brengen op anderen. De campagnes dienen ertoe om tot een *doorbraak* (D9) te komen. Deze campagnes in de voedselindustrie kennen een grote variëteit aan onderwerpen en doelstellingen. Een belangrijk onderdeel van een campagne is de media (D6, D7). De organisatie Varkens in Nood beschrijft daarover in hun jaarverslag (D7) dat ze dit middel hebben gekozen: *“Om het leed van de biggetjes bij een nóg groter publiek onder de aandacht te brengen hebben we de animatie omgezet in een tv-spot”*. Het doel van Varkens in nood, het voorlichten van consumenten over het dierenleed uit de intensieve, wordt geprobeerd hiermee te bereiken. Verder gebruiken organisaties traditionele media, zoals kranten en televisie, maar ook sociale media platforms om informatie en verhalen over dierenmishandeling te delen (D16). Het is volgens organisaties van belang dat ze zich meebewegen op actualiteiten en maatschappelijk discussies (R1, R2, R3, R4, R6). Natuur en Milieu en ook de Dierencoalitie proberen mee te discussiëren in de media doormiddel van opiniestukken en publieke interviews (D9, P7). Het gebruiken van media wordt ook besproken bij de TcV (P6). Tijdens de bijeenkomst werd er gesproken of er meer media-aandacht kon komen voor de doelstelling die de organisatie hanteert. De kwartiermaker zei hierop: *“ik ga kijken in mijn netwerk of er contact genomen kan worden met het team van Arjen Lubach”*.

Ten derde blijkt dat voor het bereiken van de doelstellingen ook juridische instrumenten wordt toegepast. Zo zijn er meerdere organisaties die bezwaarschriften in dienen of naar de rechter gaan om dierenleed tegen te gaan (P8, D6, D9, D16). Een voorbeeld uit de data (D7) is de kraamkooi, waar moedervarkens worden vastgezet om te voorkomen dat ze op hun biggetjes gaan liggen. Volgens de Nederlandse wet zouden dieren vrij moeten zijn om hun natuurlijke gedrag te vertonen en hierdoor is het gebruik van kraamkooien, volgens Varkens in Nood tegen de wet (D7). Een ander juridisch middel die organisaties inzetten is het petitierecht. Organisaties zetten online petitie op zodat mensen deze kunnen ondertekenen (D1, D3, D12, D16). Zo overhandigde ProVeg *“72.000 handtekeningen aan beleidsmakers om eindelijk de impact van de vee-industrie op het klimaat formeel te erkennen”* (D,12). Verder maken

organisaties ook gebruik van de Wet openbaarheid van bestuur (Wob) om informatie boven tafel te krijgen (D16).

Ten vierde komt uit de analyse dat coalities en samenwerkingen vormen een middel is voor ngo's om in te zetten. Zo onderhandelen ngo's met organisaties die cruciaal zijn om een doorbraak te creëren of impasses te doorbreken (D1, D4, D9 D12). De organisaties trekken op met elkaar om verandering te bewerkstelligen of gezamenlijk beleid door te voeren.

In de strategische bepaling van de TcV wordt er gebruikt gemaakt van powermapping (P6). Hier moesten de organisaties de keuze maken oer het sluiten van nieuwe coalitie, de *Vitale Coalitie*. Hier zou de organisatie breder worden getrokken met grotere spelers in het voedseldomein van Nederland zoals Supermarkten en financiële instellingen. Alhoewel de organisaties hier niet open voor stonden, blijven de organisaties netwerken om een 'grotere slagkracht te creëren'. Uit het impact rapport van de TCV (D1) blijkt vooral dat ze zich verbinden aan organisaties en bedrijven die zich expliciet willen verbinden aan hun missie en visie van 60/40 verhouding van plantaardig en dierlijke voedselproducten in 2030. Inmiddels bestaat de aangesloten leden uit een groep van ruim 200 bedrijven, organisaties en personen.

4.2.3 Acties

Zoals eerder beschreven werken ngo's vooral doormiddel van campagnes. De percepties die de organisaties hebben worden geprojecteerd op andere organisaties. In hoofdstuk 4.1.4 werd beschreven dat ngo's zich richten op een palet aan actoren. Ten eerste kunnen organisaties een *publiekscampagne* inzetten, die meer zijn gericht op burgers, om hen te stimuleren om een duurzame stap te zetten of bepaalde doelstellingen te steunen van de organisatie (D9).

Respondent 8 richten hun acties vooral op het onderwijs. "*Nou in ieder geval op educatie natuurlijk, hè? Wij proberen met ons team zoveel mogelijk lessen en lezingen te geven op scholen*". Ook vermeld de organisatie in hun beleidsplan (D16) dat ze met informatie het "*grote publiek*" proberen te bereiken door het geven van colleges in samenwerking met universiteiten. Tijdens deze acties wordt er interactie gezocht met leerlingen en studenten middels "*quiz, filmfragmenten en spelletjes*". Acties in het onderwijs worden vooraf als een campagne strategie door ngo's ingezet om hun doelen na te streven (D14, D16). Het gaat om de doelstellingen als "*het zichtbaar maken van dierenleed*"(D16) of het "*kenbaar maken van de problematiek van vlees- en vis consumptie*" (D14). Middelen zoals beeldmateriaal en onderzoek worden ingezet om de percepties van burgers te veranderen met dit soort acties.

Andere ngo's zetten hun campagnes vooral in op het brede publiek over de intensieve veehouderij. Zo gaan ze bijvoorbeeld de straat op als met een protest actie vooral gericht op het ethisch thema. Zo zegt Respondent 2 hierover: *“Wij laten de beelden zelf zien die we maken. We delen het op social media, maar we laten het ook zien op laptops in de stad”*. Verder doen dierenorganisaties specifiek gerichte campagnes. In de recente zomer van 2022 zijn er hitte records gebroken in Nederland. Respondent 6 zegt hierover dat ze hiermee ook proberen het publiek hierover te informeren: *“Afgelopen zomer hebben we weer te maken gehad met hittestress, dan zijn er beelden die we naar buiten brengen over hoe de zelfregulering plannen gewoon niet voldoende zijn en dat er nog steeds heel veel sprake is van dierenleed bij oplopende temperaturen”*.

Vrijwel alle ngo's en respondenten zetten zich in om de consument duurzamere keuzes te maken (R1 t/m R9). Respondent 3 zegt hierover: *‘Denk aan vegetarisch dieet promoten en een top 10 lijstje met een mooie gerechten die je kunt eten’*. Respondent 4 zegt over een consumentencampagnes het volgende: *“We hebben ook heel veel voorlichting op consumentenniveau (...) We hebben bijvoorbeeld een app genaamd veggie challenge. Hiermee stimuleert de organisatie vegetarisch of veganistisch eten. Middels de app kan de organisatie ook het gedrag van de consument monitoren en rollen ze de data vervolgens uit in een rapport.*

Acties zoals burgers betrekken in onderzoeken wordt vooral aangehaald door milieuorganisaties (D8, D9). Om de ecologische thema te betrekken in de publieke campagnes wordt er gebruik gemaakt van burgeronderzoek. Zo is Natuur en Milieu een campagne gestart genaamd ‘vang de watermonsters’ (D9). Waar burgers eigen wateren, zoals in de sloot, watermonsters kunnen afnemen en kunnen onderzoeken wat de kwaliteit is van het water. Deze gegevens werden verzameld en de conclusie was dat 80 procent van de wateren in Nederland een matig tot slechte kwaliteit heeft (D9). De respondent 3 geeft aan: *“Het is heel gericht op actie, je gaat zelf even meten en daarmee zie je wat de kwaliteit is. Daar maken we een rapport van, dat rapport communiceren dan weer breed over het publiek”*. Door het onderzoek drong de urgentie van de slechte waterkwaliteit door tot de politiek en de waterschappen (D9). De campagnes die zijn gericht op het publiek zijn daarmee ook gericht op de politiek: *“we maken burgers bewust dat de waterkwaliteit heel slecht is en dan creëer je groter draagvlak en krijg je ook meer politieke strijd, zeg maar”* (R4).

Ngo's doen naast hun publieke campagnes ook *politieke campagnes* inzetten, die zijn gericht op beleidsmakers van politieke partijen of de overheid (D1 t/m D4, D9, D12 t/17 - R3

t/m R6, R9 - P2, P4, P6, P7). Het is van belang dat de publieke campagnes aansluiten op hun politieke campagnes. Zo zegt Respondent 3: *“Dan kunnen we heel hard gaan lobbyen bij politici, maar dat heeft veel minder draagvlak als de burger helemaal niet eens weet wat waterkwaliteit is”*. De meeste organisaties zetten acties in op het gebied van beleidsbeïnvloeding. Zo zegt het respondent 5 in het interview: *“Wat wij kunnen doen, we hebben natuurlijk beleidsbeïnvloeding op verschillende niveaus, in Den Haag, in Europa en UN niveau”*.

Verder benoemd de TcV in hun document (D1) dat ze acties ondernemen op verschillende deelonderwerpen doormiddel van diverse *consultaties, brieven, gesprekken en reacties op inhoudelijke programmering* bij verschillende ministeries. Ook leden van de Dierencoalitie zijn vooral bezig met het beïnvloeden van beleidsmakers binnen de overheid. Zo beschrijft Varkens in Nood in hun jaarverslag dat ze hun bevinden over de misstanden in de veehouderij in een rapport hebben gepresenteerd aan de politiek in Den Haag (D7). Dit soort acties kunnen daarom ook aanbevelingen zijn aan de politiek om problemen anders aan te pakken. Respondent 3 zegt hierover: *‘Aan de ene kant hebben we heel veel lobby, dus dan kun je nagaan dat we in Den Haag er kort op zitten. We maken coalities met de allergrootste partijen. Bijvoorbeeld ook op het stikstofdossier zitten we vol op. Dan zijn we daar bezig met het maken van verbindingen en ook echt goede aanbevelingen aan de politiek’*.

Bovendien doen ngo's aan lobbyen bij politieke partijen in Den Haag. Tijdens de bijeenkomsten van de TcV bleek dat de acties expliciet zijn gericht op politieke partijen (P4 t/m P7). De organisatie had op 28 april met 7 verschillende politieke partijen gesproken (P5). De centrale boodschap die de TcV tijdens de gesprekken wilde overbrengen was de visie van de organisatie en de urgentie hiervan. Zo werd vooral de probleempceptie en de voorkeursoplossingen zoals het 10 punten plan (D2) van de organisatie verder toegelicht in het gesprek (P4) met de Socialistische Partij (SP). Verder werd er gesproken over het meeschrijven van moties waardoor de TcV ook invloed kon uitoefenen op het beleid. Ook eerder is benoemd dat de VVD werd benaderd door de ngo's om in gesprek te gaan over het 10 puntenplan van de TcV.

Uit de analyse komt naar voren dat er campagnes gericht zijn op *werkgevers* en beleidsverandering binnen bedrijven. Zo zijn meerdere organisaties in gesprek met verschillende bedrijven en stellen ze zich coöperatief op om deze actoren mee te krijgen in het standpunt van de eigen organisatie (R3, R4, R5, R6, R8). Hoe zo een proces gaat wordt verteld

in het interview met respondent: *“Luister, wij doen heel veel onderzoek. We weten dat de consumenten eigenlijk al veel verder is dan jullie. Op dit moment zijn jullie of kunnen jullie een hele belangrijke bijdrage gaan doen, dus als jullie nou in je jaarplan voor 2023 zet, dat je teruggaat naar fifty fifty, Ja, dan kunnen wij jullie ook adviseren en helpen”*.

Het benaderen van bedrijven of instellingen met informatie zoals in de vorm van onderzoek is een strategie dat meerdere organisaties gebruiken (R3, R5, R6 R7). Zo zegt de Respondent 6 in het interview: *“Neem het Algemeen burgerlijk pensiofond (ABP) bijvoorbeeld, naar aanleiding van een campagne van ons, hebben ze gezegd dat ze echt meer op dierenwelzijn gaan doen. Ook Respondent 5 hanteert dit soort acties: “Wij hebben samenwerkingen, bijvoorbeeld de Rabobank of Robeco over investeringen om die te vergroenen”*.

Uit de data komt ook naar voren dat op het thema ethiek en dierenwelzijn praktische acties worden gehouden met werkgevers. Zo zegt Respondent 7 in het interview: *“Andere keer is dat we de varkenshouders helpen. Dus dat je ze bijvoorbeeld jutte zakken gaat sturen met Sinterklaas, zodat al die varkens meer verrijkmateriaal hebben, zodat ze zeg maar niet meer aan elkaars staart komen dus allemaal bewustzijn creëren bij de varkenshouders”*. Verder komt uit de analyse dat de werkgevers die overeenkomende doelstellingen hebben op basis van duurzame of plantaardig voedsel met de ngo's *“in het zonnetje”* worden gezet (R6). Zo werkt de dierencoalitie met biologische supermarkten om hun als *koploper* aan te duiden in de transitie naar duurzame en diervriendelijkere producten (P1).

Verder worden *voortrekkers rollen* gebruikt bij de TcV waar plantaardige voedsel verwerkers, zoals vleesvervangers, worden uitgenodigd voor evenementen en bijeenkomsten. Zo wordt er tijdens de bijeenkomst van de TcV (O7) gesproken over het *Plant the future dinner*. De organisatie probeert hiermee hun doelstelling van *‘minder dierlijk en meer plantaardig’* steviger op de kaart te krijgen. Verschillende werkgevers en bedrijven worden hiervoor uitgenodigd waarbij zij de mogelijkheid krijgen om reclame te maken voor hun producten. Ook ProVeg (R4) heeft acties waar koplopers worden uitgenodigd: *we organiseerden ook altijd veggieworld en dat soort beurzen. En ja op niveau van retailers kan dat heel erg helpen. Het zijn markt stimuleringsacties in principe”*.

Tevens wordt het ecologisch thema aangehaald door de acties van organisaties. Zo wordt er door milieuorganisaties ingezet op dit thema. Respondent 5 zegt hierover: *“We hebben een monitor ontwikkeld voor biodiversiteit in de akkerbouw. Dus de boer kan meten van, hoe*

ben ik goed bezig?”. Middels deze actie worden boeren bereikt en worden de doelen van het nagestreefd om de biodiversiteit te verhogen in Nederland. De monitor is ontwikkeld om de percepties van de boeren op het probleem en de oplossing te veranderen, waarmee ze wellicht de omslag naar inclusieve landbouw willen maken (R5).

Verder worden er ook bijeenkomsten georganiseerd (R4, D4, P6, P7). De Dierencoalitie houdt een Symposium ‘rechtspositie van het dier’ in 2022. Het symposium wordt georganiseerd met het doel om het maatschappelijke debat over het versterken van de rechtspositie van het dier te faciliteren. Wetenschappers, juristen, politieke partijen, bedrijven, mensen uit de praktijk en andere experts worden tijdens dit symposium bij elkaar gebracht om samen te onderzoeken hoe de rechtspositie van het dier verbeterd kan worden (D4).

4.2.4 Discussie

De bovenstaande analyse geeft een antwoord op deelvraag 3 in dit onderzoek, namelijk welke strategieën er worden ingezet door ngo’s. De ngo’s proberen met hun strategieën de perceptie of het gedrag van een andere partij te beïnvloeden om zo hun eigen doelstelling te bereiken (Klijn & Koppenjan, 2015). Doelstellingen worden door sommige ngo’s concreet geformuleerd, maar hanteren andere idealistischere doelstellingen. De doelstellingen zijn vooral gebaseerd op basis van hun percepties en daarom verschillen deze ook van elkaar (Ostrom, 1990).

De ngo’s hebben een bepaalde autoriteit op het uitvoeren van onderzoek. Ze verkeren in een toestand dat andere naar hun luisteren omdat ze een bepaalde positie en kwaliteit bezitten. Om standpunten en percepties te delen gebruiken de meeste ngo’s communicatieve instrumenten. Verder gebruiken een aantal ngo’s juridische instrumenten om misstanden of niet-duurzame praktijken aan de kaak te stellen. Een ander middel is de mobilisatiekracht die ngo’s hanteren door coalities te sluiten met andere actoren. De doelstellingen, middelen en targets (partijen) waar de ngo’s zich op focussen worden weergegeven in tabel 9.

Tabel 9*Overzicht strategieën ngo's*

Dimensies	Resultaten
Doelstellingen	<ul style="list-style-type: none"> • <i>60% Plantaardig / 40% dierlijk of zoveel mogelijk plantaardig</i> • <i>Kennis verspreiden</i> • <i>Dierenwelzijn verbeteren</i> • <i>Verlagen van voedselafdruk</i> • <i>Maatschappelijke baten in 2035 hoger dan kosten voedselproducten</i>
Middelen	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Onderzoek</i> • <i>Communicatiemiddelen</i> • <i>Juridische middelen</i> • <i>Coalities vormen</i>
Acties (targets)	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Publiek</i> <ul style="list-style-type: none"> ○ <i>Onderwijs</i> ○ <i>Op straat</i> ○ <i>Consument</i> ○ <i>Media</i> • <i>Bedrijven en werkgevers</i> <ul style="list-style-type: none"> ○ <i>Supermarkten</i> ○ <i>Horeca / catering</i> ○ <i>Financiële sector</i> ○ <i>Industrie</i> • <i>Overheid</i> <ul style="list-style-type: none"> ○ <i>Politiek (Parlement)</i> ○ <i>Overheid (Kabinet)</i>

4.3 Transitiedynamieken

4.3.1 Afbraak

Uit de analyse komt naar voren dat er één bepaalde sector moet verdwijnen of sterk moeten worden ingesleten, namelijk de bio-industrie (R1 t/m R9, F1 t/m F5, D4, D13). Dat betekent voor de ngo's dat het voortbestaan en identiteit van de bio-industrie daadwerkelijk tot een einde moet komen. Deze spelers moeten 'hun verlies nemen' zeggen de respondenten (F1 & F3). Desondanks werd tijdens de workshop (Bijlage 8) de "industriële voedselproductie" toegeschreven aan de optimalisatie fase. De ngo's verhogen de *urgentie- en veranderdruk* op het regime door de duiding van onvolhoudbaarheid van de dierlijke voedselindustrie. Zo wordt het huidige landbouw- en visserij systeem, de hoeveelheid dieren, maar ook het dierenwelzijn aan de kaart gesteld als onhoudbaar. Milieuorganisaties verhogen de druk vooral op het stikstof dossier en daarnaast is de Nederlandse waterkwaliteit een nieuw item.

“Stiekem hebben we eigenlijk al een watercrisis en de biodiversiteitscrisis, met wetgeving is stikstof nu het grootste, maar in 2027 is bijvoorbeeld de deadline voor waterkwaliteit en dat is misschien nog wel een grotere bom” (R3).

Ngo's zetten ook schijnwerpers op specifieke voorbeelden waarin het systeem vastloopt. Om het conflict aan te gaan zetten de organisaties communicatie instrumenten voor in. Communicatie is voor ngo belangrijk omdat ze hun onderzoeken, beelden en undercoverwerk kunnen verspreiden over het grote publiek. Zoals naar voren komt in de paragraaf van de strategieën, wordt er ook onderzoek gedaan naar dierenwelzijnsschendingen van het voedselsysteem.

Als de industrie niet wilt veranderen of de wet- en regelgeving niet navolgt, zoals het geval van de ééndagskuikens, kunnen ngo's ook juridische middelen inzetten om te destabiliseren en daarmee de industrie in de schijnwerpers te zetten. Wakker Dier gaat daarom ook in hoger beroep tegen de overheid na de bijeenkomst in Wageningen (P8). Deze strategieën komen ook overeen met de eerste fase in de afbraak dynamiek van de X-curve. Zo leiden incidenten uit het regime, zoals het niet aanbieden van eten aan drinken aan eendagskuikens, tot fundamentele discussies over de vleeskuiken industrie.

Uit de data komt verder naar voren dat ngo's inzetten op het doorbreken van bestaande structuren door het ter discussie stellen van zekerheden in het regime. Het berekenen van maatschappelijke schade van niet-duurzame praktijken zoals pesticiden en veevoer, worden

tijdens de focusgroep genoemd om de afbraak te genereren (F1t/m F5). De TCV bepleit in hun 10 puntenplan (D1, D2) dat een eerlijkere prijs (true pricing) voor dierlijke voedselproducten kan dienen als het belangrijkste instrument om impact van producten te meten en te beprijzen (D15, P6). Uit de data komt naar voren dat de meeste ngo's pleiten voor een vorm van belasting op dierlijke voedselproducten zoals een vleestaks of een verhoging van BTW (R2, R4, R5, R6, R8, R9). Daarnaast wordt ook meermaals benoemd dat de subsidiestromen naar niet-duurzame praktijken moet worden opgeschort (R1, R4, R5, R8, R9). Het bepleiten voor economische veranderingen valt onder de stap twee van de afbraak waar bestaande structuren worden doorbroken en moedigen *fundamentele discussies* over de toekomst aan. De tegenstrijdigheden van subsidies aan niet-duurzame voedselproducten lijken overeen te komen met de tweede fase van de X-curve.

“Als ik het simpel moet uitleggen zondagmiddag op een verjaardag, dan zeg ik inderdaad, nou ja, hoog tarief vlees en laag tarief op groente en fruit”. (R4).

Daarnaast worden bestaande structuren en doorbroken door het beïnvloeden van consumenten op gedrag zoals een vleesvrije week (R4); flexitairisch dieet (R3), plantaardig dieet (R1, R2, R9) of keuzes maken van dierlijke producten met een beter dierenwelzijn keurmerk (F4, R6, R7, R8). Desalniettemin zijn regimes ook cultureel en psychologisch genesteld en reageren ze veerkrachtig (R1). Discussies zoals het “verliezen van de gehaktbal” (F4) zijn tekenen van een regime die terug vecht in de discussie van minder dierlijke voedselproducten. Respondent 1 geeft in het interview aan dat het eetpatroon van mensen sterk is verweven met gewoontes en cultuur, en daarom maakt het ook lastig om hier op te sturen. Ngo's hanteren strategieën waardoor fundamentele discussies gevoerd over de rol van dierlijke producten in ons voedselsysteem (R5).

“Het recht op vlees, hè? Dat is een soort verdedigingsmechanisme van de gevestigde orde, met het liberale gedachte wat in Nederland heel erg heerst van je hebt recht op consumptie. Maar dat kan op een gegeven moment ook omslaan”. (R5)

De derde fase in de X-curve komt niet vaak voor in de data. In deze fase breken organisaties onwenselijke praktijken af. Desalniettemin is er actie van een dierenwelzijnsorganisatie die aansluit op deze fase. In Nederland is het sinds 1996 verboden om te couperen, het staarten afbranden van biggen. Door deze maatregel treedt er een ongewenst effect op in de intensieve veehouderij waarbij varkens in elkaars staarten gaan bijten uit verveling en daarom wordt 99%

van de biggen nog steeds gecoupeerd in Nederland (D6, D7). De dierenwelzijnsorganisatie stuurde daarmee jutte zakken als verrijkingmateriaal naar de varkenshouders waarmee de varkens niet meer bijten in elkaars staarten maar in deze jutte zakken (R7).

4.3.2 Opbouw

Vanuit de data komt naar voren dat bepaalde ngo's ruimte creëren voor verbreding door lessen van *experimenten* te verzamelen. Zo zijn meerdere organisaties (R6, R7, R8) goed op hoogte van de experimenten die worden gedaan binnen het voedselsysteem. Kweekvlees wordt tijdens de focusgroep door alle aanwezigen aangeduid als een radicale vernieuwing voor de voedselindustrie samen met 3D printen, voedselgemeenschappen, stadslandbouw en precisiefermentatie (F1 t/m F5). Het 3D printen gebeurt nu al bij sommige restaurants en dit kan de beleving van echt vlees doen ervaren (F2). Voedselgemeenschappen zoals "*Hereboeren*" zijn experimenten en initiatieven waarbij de gemeenschap zelf eigenaar is van hun stuk grond waar voedsel wordt verwerkt (F4). Verder zijn er ook experimenten met Stadslandbouw in ontwikkeling die volgens de ngo's nog in de experimentele fase zitten maar wel veel van kan worden geleerd. Precisiefermentatie wordt genoemd als een innovatieve ontwikkeling die de zuivelindustrie kan veranderen (R2, R5, R6, F3). In dit proces worden plantaardige eiwitten doormiddel van bacteriën omzet tot zuivel.

"Kweekvlees werkt fantastisch! En we weten dus nu dat je van een oogst van een paar stamcellen 80 tot 100.000 burgers van kan maken en we kunnen er tegenwoordig alles van maken" (R8).

Volgens de Dierencoalitie (R6) en tijdens de focusgroep is het gebruik van kweekvlees ethisch. De participant (F4) zegt dat het op een diervriendelijkere manier kan. Zo krijgt een koe slechts een spuit in de kont, maar dan kan je dan oneindige burgers van maken. Toch zegt de organisatie ProVeg (R4) dat deze technische innovatie nog op zich laat wachten: "*Ik snap dat dat voor 2030 of niet gaat lukken, maar voor 2040 moeten toch wel toch wel echt een keertje op grote schaal in de in de schappen liggen?*" Zo is het volgen van de ontwikkelingen in kweekvlees volgens de organisaties van de Dierencoalitie cruciaal in het opbouwen van een nieuw voedselsysteem.

Volgens de ngo's zijn er dan ook acties nodig om deze experimenten naar de volgende fase te krijgen: Uit de data komt naar voren dat het subsidiëren van duurzame producten deze versnelling kan bewerkstelligen (R1, R3, R4, R5, R8, F2). Volgens Respondent 5 moet er meer

geld gaan naar innovatie oplossingen van de nieuwe eiwitten, zoals naar kweekvlees. De subsidiering moet samenvallen met andere vleesvervangers en biologische producten: Zo zegt Respondent 8: “*Daarom zou ik de de BTW Op gezonde voedingswaren, groente, fruit en alles wat daarmee samenhangt verlagen, het liefst zelfs tot nul*”. Momenteel is er al een *enorme opmars bezig* van plantaardige vervangers (R7).

Daarnaast komt uit de data dat organisaties doen aan *verbinden* van de opkomende orde en de vernieuwers onderling. Het uitlichten van de potentiële impact van vernieuwers en het vormen van netwerken rond koplopers en cross-sectorale samenwerking gebeurt op beurzen en evenementen van onder andere de TcV (D1, P5, P6, P7). Zo organiseren de TcV, ProVeg en de Dierencoalitie evenementen waar sprekers, consumenten, producenten, wetenschappers en ngo’s hun kennis en producten delen met elkaar. Hier stellen de organisaties ook gezamenlijk de richting samen met actoren die naar *de volgende fase* willen (P6).

Uit de analyse komt naar voren dat ngo’s zich binden en coalities vormen met actoren die zich al in de versnellingsfase bevinden en daarmee concrete richting vastleggen voor de toekomst. Zo stelt de TcV door hun doelstelling vast dat de plantaardige alternatieven zich aansluiten bij andere partijen die de zelfde richting op gaan, naar meer plantaardige en minder dierlijke eiwitten (D1, P6, P7). Het vormen van coalitie geeft de ngo een soort van mobilisatiekracht waarbij ze zich klaarmaken voor een oorlog tegen het regime. Zo worden regimespelers uitgedaagd door ngo’s vernieuwers een podium te geven. De Dierencoalitie een samenwerking aangegaan met een volledig biologische supermarkt en worden deze benoemd tot koplopers in dierenwelzijn (P1). Daarnaast vertelt respondent 7 over het samenwerken met vijf sterren varkensboeren, waar ze de boeren stimuleren hun dierenwelzijnsstandaarden radicaal te veranderen vergeleken met de huidige standaarden.

4.3.3 Discussie

Bovenstaande analyse geeft deels antwoord op deelvraag 3 en op de hoofdvraag, namelijk welke strategieën organisaties inzetten om de transitie te versnellen. Zo worden de 6 verschillende fase van de transitie in verschillende mate teruggevonden in de strategieën van de ngo’s. In de analyse zijn concrete voorbeelden gegeven van strategieën die aansluiten bij de stappen van de transitiesturing. In tabel 10 wordt een samengevat overzicht gepresenteerd met de verschillende bevindingen.

Tabel 10*Overzicht transitiedynamieken voedseltransitie*

Dynamiiek	Fase	Stappen X-curve
Afbraak	1. Optimalisatie → destabilisatie	1. - Juridische middelen - onderzoeken, beelden en undercoverwerk - Communicatie middelen
	2. Destabilisatie → chaos	2. - Het berekenen van maatschappelijke kosten vleesproducten (True Pricing) - Belasting heffen op niet-duurzame producten - Subsiestromen naar niet-duurzame producten opschorten
	3. Chaos → breakdown	- Beïnvloeden van consumenten op gedrag (vleesvrijeweek) 3. - Hulpmiddelen bieden aan andere actoren om ongewenste praktijken af te breken
Opbouw	1. Experimentatie → acceleratie	1. Kweekvlees – 3D printen – Voedselgemeenschappen – Stadslandbouw – Precisiefermentatie – Herenboeren
	2. Acceleratie → emergentie	2. Evenementen organiseren met koplopers – Plantaardige vervangers of natuurinclusieve landbouw – Netwerken creëren
	3. Emergentie → institutionalisatie	3 Coalities vormen met duurzamere spelers in het voedselsysteem – Biologische supermarkten – vijfsterrenvarkensboeren

5 Conclusies & aanbevelingen

In dit hoofdstuk worden er een aantal conclusies getrokken over de bevindingen die zijn gedaan in dit onderzoek. Ik zal kort stilstaan bij de vraagstelling van het onderzoek en de belangrijkste resultaten. Vervolgens sluit dit hoofdstuk af met een paar aanbevelingen. Deze aanbevelingen richten zich op de praktijk en zijn gebaseerd op de resultaten van het onderzoek.

5.1 Conclusies

De hoofdvraag van dit onderzoek was als volgt geformuleerd: *Welke strategieën gebruiken non-gouvernementele organisaties om de transitie naar minder en beter dierlijke voedselproducten te versnellen in Nederland?* Voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag zijn er drie deelvragen opgesteld. Aan de hand van de drie deelvragen wordt kort gereflecteerd op de opbrengsten van het onderzoek en wordt er een antwoord gegeven.

1. *Wat leren we van de literatuur over strategieën om de transities te versnellen?*

De transitieliteratuur bleek veelomvattend, maar niet geheel dekkend voor hetgeen wat onderzocht moest worden. Zo bleek dat het concept ‘strategie’ niet werd gedefinieerd. Door verschillende theorieën te combineren kon er een nieuw model opgesteld worden waarin niet alleen strategieën werden gebruikt maar ook percepties van de organisaties werden meegenomen. Hiervoor werd geput uit de literatuur van netwerk-governance en transitiegovernance.

De verschillende domeinen van percepties en strategieën uit het theoretisch kader vormen een aanvulling op de zienswijze van transitiedynamieken. De toevoeging van deze variabele heeft bijgedragen aan een beter begrip waarop de strategieën zijn gebaseerd. De uiteenzetting van het concept strategie biedt een breed overzicht in samenstelling van een strategie. Middels het toepassen van de X-curve wordt inzichtelijk waar de perceptie en strategie passen in de transitiedynamieken. Zo bleken de verschillende raamwerken uit de behandelde transitieliteratuur bleken goed te passen in de context van ngo's die zich met de voedseltransitie bezighouden. Zowel het MLP en de X-curve hanteren begrippen en stellingen die door de opzet van het onderzoek verder genuanceerd konden worden tot de context van de voedseltransitie.

2. *Welke percepties hebben non-gouvernementele organisaties betreffende het voedselsysteem naar minder en beter dierlijke voedselproducten?*

Er kan worden geconcludeerd dat ngo's een palet aan percepties hebben en daarin gelijkenissen vertonen, maar ook van elkaar verschillen. Percepties op de problematiek van het huidige voedselsysteem zijn te onderscheiden in vier thema's: ecologie, ethiek, economisch en gezondheid. Alle organisaties delen hetzelfde probleem perspectief: dierlijke voedselproducten zijn desastreus voor het klimaat. Op ethisch vlak zijn er veel overeenkomsten in de perceptie zoals de hoeveelheid dieren in Nederland. Desalniettemin zijn er verschillen te zien tussen dierenorganisaties en milieuorganisaties op het thema ethiek. De milieuorganisaties erkennen het ethisch vraagstuk, maar spreken zich hier niet expliciet over uit. Verder werden de negatieve externe effecten van dierlijke producten benoemd als economisch probleem door een klein deel van de ngo's. Het thema gezondheid wordt vaak genoemd met welvaartsziekten als gevolg van ons huidige voedselsysteem.

Meer plantaardig voedsel wordt door de meeste ngo's aangehaald als richting voor de oplossing. Daarnaast is true pricing een vaak voorkomende economische oplossingsrichting voor de meeste ngo's. Bovendien zijn ngo's erover uit dat het aantal dieren moet worden verminderd en dat er een nieuw landbouwsysteem moet komen zoals kringlooplandbouw. Er is wel verschil in de manier waarop dieren gehouden moeten worden of dat dieren überhaupt niet gehouden moeten worden om te consumeren.

Verder nemen de ngo's niet één, maar meerdere rollen aan. Zo kunnen ngo's zich gedragen als bewustmaker, samenwerker, verbinder, supporter of waakhond. De rol die organisaties aannemen lijkt samen te hangen met de strategie die wordt gekozen. Zo hanteren de ngo's die zichzelf zien als bewustmaker of waakhond eerder een strategie waarbij ze strijd aangaan met de regimespelers.

Vervolgens komen uit de data zeven belangrijke actoren naar voren waar ngo's zich op focussen in de voedseltransitie: De consument, supermarkten, onderwijs, de industrie, financiële sector, horeca en de overheid. Ngo's verschillen niet veel van elkaar op wie zij hun acties richten. Ze zijn bewust van het complexe speelveld van meerdere actoren en systematische afhankelijkheden.

3. *Welke strategieën hanteren non-gouvernementele organisaties in voedseltransitie naar minder beter dierlijke voedselproducten?*

Uit de analyse blijkt dat ngo's een aantal governance strategieën gebruiken. Ten eerste hanteren een aantal ngo's vooral *conflicterende* strategieën. Dit zijn strategieën die gericht zijn op het onthullen van de problemen die actoren van het regime veroorzaken. De bio-industrie en het agrocomplex vallen volgens de ngo's onder het regime, omdat ze beschikken over geoptimaliseerde productietechnologieën en productkenmerken (Loorbach et al., 2021; Rip en Kemp, 1998). Ngo's proberen de urgentie en veranderdruk te verhogen door het inzetten van communicatiemiddelen. Dit wordt gedaan om percepties en doelstellingen te delen met het andere actoren. Zo worden beelden, onderzoeken, rapporten en media ingezet. Doormiddel van campagnes wordt het regime in de schijnwerpers gezet en dragen de ngo's bij aan de afbraak (Lodder et al., 2017). Daarnaast zijn deze strategieën ook gericht op het voorkomen of blokkeren van oplossingen of beleidsmaatregelen die door het regime als wenselijk worden beschouwd. De ngo's zetten hier juridische middelen in zoals rechtszaken en petitie's.

Ten tweede maken ngo's gebruik van *faciliterende strategieën*. Dit zijn strategieën die zijn geïnspireerd op het feit dat samenwerking nodig is om tot een wederzijds voordelige oplossing te komen. Een dergelijke strategie kan voortkomen uit de perceptie over plantaardige vleesvervangers, experimenten met kweekvlees of natuurinclusieve landbouw. Ngo's creëren ruimte voor verbreding door lessen van experimenten te verzamelen zoals die van kweekvlees maar ook true pricing en natuurinclusieve landbouw (Lodder et al., 2017). Kweekvlees, 3D printen en precisie fermentatie kunnen worden gezien als een niche (Schot & Geels, 2007). Zo zorgen ngo's ervoor dat vernieuwers worden uitgelicht middels campagnes, wat overeenkomt met de rol perceptie van supporter of verbinder. Het verbinden van deze vernieuwers gebeurt vooral op evenementen (Lodder et al., 2017).

Ten derde worden er ook coalities gesloten door ngo's. *Coalitievormende strategieën* zijn gericht op het vormen van een 'winnende coalitie', waarmee een uitkomst kan worden opgelegd aan betrokken actoren in de voedseltransitie. De TcV en de dierencoalitie zijn voorbeelden van een winnende coalitie. Het betreft hier vooral de rol van samenwerker of verbinder. Deze strategie wordt vooral geplaatst in de opbouwende dynamiek (Hebinck et al., 2022).

Ten vierde maken de ngo's gebruik van *coöperatieve strategieën*. Dit zijn strategieën waarbij de actoren hun externe afhankelijkheden erkennen, er alles aan doen om andere partijen te interesseren voor hun plannen en vervolgens proberen een gunstig resultaat te bereiken door samen te werken en te onderhandelen met anderen. Hier kan de ngo als een brug fungeren voor regime spelers om die over te laten stappen naar niches (Geels & Kemp, 2000; Lodder et al., 2017). Zo worden actoren zoals supermarkten en financiële instellingen benaderd door ngo's om hun doelstellingen aan te passen die meer in lijn staan met de doelstellingen die zij hanteren.

Ten slotte hanteren ngo's ook *go-alone strategieën*: Dit zijn strategieën waarbij de ngo een inhoudelijke oplossing voor een probleem heeft geformuleerd en deze min of meer probeert te realiseren ondanks zijn of haar strategische afhankelijkheden. Organisaties die de oplossing en doelstelling op een volledig plantaardig Nederland richten hanteren deze strategie. Zo zijn ze het niet eens met de natuurinclusieve landbouw methoden waar dieren een rol blijven spelen. Ondanks de afhankelijkheid van actoren kan deze strategie bijdragen aan het versnellen of sturen van de transitie omdat de organisaties staan voor radicale systeemveranderingen en daarmee contant veranderdruk blijven uitoefenen.

Hoofdvraag: *“Welke strategieën gebruiken non-gouvernementele organisaties om de transitie naar minder en beter dierlijke voedselproducten te versnellen in Nederland?”*

De vraagstelling van dit onderzoek is zo opgesteld dat de resultaten van deelvragen 2 en 3 als het ware samen het antwoord kunnen vormen op de hoofdvraag. Een beantwoording op de hoofdvraag zou een herhaling van het bovenstaande betekenen. De gevonden strategieën zijn misschien niet zo baanbrekend als van te voren gewenst, maar het draagt wel bij aan het onderzoeksveld van de voedseltransitie. Van Oerst et al. (2021) benoemde het van belang om te onderzoeken hoe strategieën eruit kunnen zien, welke concepten kunnen leiden tot nieuwe inzichten voor het versnellen van de transitie en hoe dit helpt om niet-duurzame praktijken af te breken. Doordat ngo's zich voornamelijk richten op de afbraak van niet-duurzame technologieën, draagt dit onderzoek ook bij aan de onderzoeksagenda van de transitieliteratuur (Köhler et al., 2019; Kuokkanen et al., 2018; Turnheim & Geels, 2012). Het geeft inzicht welke strategieën organisaties kunnen hanteren om regime spelers te destabiliseren en af te breken.

5.2 Aanbevelingen

Dit onderzoek is interpretatief van aard en verkend het weerbarstige veld van ngo's die zich mengen in het maatschappelijk en politieke debat rondom de voedseltransitie. Dit veld wordt vooral gekenmerkt door een breed palet aan percepties, belangen en machtsstructuren. Er is niet één kant-en-klare strategie die de ngo's kunnen omzetten waarmee de voedseltransitie kan worden versneld. Een aanbeveling in die trant zou dan ook geen recht doen aan de complexiteit van het vraagstuk. Dat daargelaten heeft de onderzoeker uit de resultaten vier aanbevelingen opgesteld die organisaties kunnen gebruiken. De eerste aanbeveling gaat over het toepassen van de X-curve en de noodzaak om transitiedynamieken te begrijpen. De tweede aanbeveling gaat het gebruiken van dierethiek. De derde aanbeveling omvat het toepassen van kritische prestatie indicatoren (KPI's) om doelstellingen meetbaar te maken. De vierde aanbeveling gaat over het reflexief monitoren van de voedseltransitie, waar organisaties van elkaar ervaringen en strategieën kunnen leren.

1. Toepassen X-curve voor transitiesturing

De X-curve werd als nuttig en eenvoudig raamwerk beschouwd om de huidige dynamiek van voedseltransitie inzichtelijk te maken. De eenvoud van de X-curve hielp om de wisselwerking tussen opbouw- en afbraakdynamiek te begrijpen, wat kan resulteren in zowel het versterken als tegengaan van de veranderingsdynamiek. Door sommige aspecten van de voedselsector bloot te leggen kan hier aandacht worden gevestigd op bepaalde dynamieken binnen duurzaamheidstransities. Een workshop of strategische bijeenkomst van ngo's, waar de X-curve wordt toegepast, kan daarmee ondersteuning bieden bij het opstellen van een nieuwe voedselcampagne. Zo hielp het de participanten na te denken over hun rol, potentiële invloed en de benodigde capaciteiten voor de gewenste transitie.

2. Dierethiek

Vanuit de data kon worden geconcludeerd dat er vier thema's van probleempercepties zijn in de voedseltransitie: ecologie, ethiek, economie en gezondheid. De meeste ngo's zijn het eens dat al deze categorieën uit balans zijn, maar toch wordt het thema dierethiek door een aantal ngo's buiten beschouwing gelaten in hun strategie. Ethiek betekend nadenken over goed handelen. Centraal staat de vraag wat goed is om te doen in bepaalde situaties. Als ngo zijnde is er een bijzondere rol weggelegd om de zorg te dragen voor degene die kwetsbaar zijn, in het

voedselsysteem zijn dat voornamelijk de dieren. Of organisaties het nu leuk vinden of niet, ethische opvattingen zijn het hart van de samenleving. Als deze niet blijft kloppen en de conditie blijft hetzelfde, dan zullen wezens op deze wereld blijven lijden. Het inschakelen van een moreel beraad, bestaande uit verschillende ngo's, waar discussies worden gehouden over ons dierlijk voedselsysteem kan zorgen voor meer balans in de thema's van het voedselsysteem.

3. Toepassen van KPI's

Kritische prestatie indicatoren (KPI's) zijn een belangrijk instrument om mee te sturen en te handhaven. De doelstellingen die ngo's uiteindelijk willen bereiken kunnen doormiddel van KPI's worden gemeten en hierbij ondersteunen om te bepalen in hoeverre het doel bereikt is en waar je resultaten kunt verbeteren. Vanuit de analyse kan worden geconcludeerd dat er een aantal doelstellingen concreet genoeg zijn om KPI's op toe te passen. Daartoe is zorgvuldige en regelmatige monitoring van groot belang. Hierdoor kunnen organisaties hun strategieën en beleid aanpassen en mogelijk hun doelen expliciet nastreven.

4. Reflexieve monitoring

Transitie naar een duurzamere landbouw zijn grote vraagstukken met grote mate van complexiteit. In de context van zulke complexe systeemveranderingen kan worden uitgegaan dat er onzekerheden zijn. Waar klassieke methode (KPI's) van te voren een aantal indicatoren afstelt en meet, moet er in dit soort complexe processen worden geleerd en bijgestuurd. Om het systeem structureel duurzamer te veranderen is van belang te reflecteren en monitoren. Monitoren is een praktisch proces waar organisaties hun interventies en praktijken documenteren. Er kan een evenement worden gehouden waar ngo's bij elkaar komen en een tijdlijn maken met interventies en wat zij als organisatie geleerd hebben. Dit wordt dan breed gedeeld over de andere actoren waardoor zij daar ook iets van kunnen opsteken.

6 Discussie en reflectie

In dit hoofdstuk wordt er een reflectie gegeven op de verschillende fases van dit onderzoek. Het betreft een reflectie op de gemaakte keuzes op gebied van onderzoeksvraag, theorie, methode en de resultaten van dit onderzoek. De reflecties dienen om mogelijk verbeteringen aan te wijzen en vervolgonderzoek te optimaliseren (Van Thiel, 2021).

Dit onderzoek begon met een extra toevoeging bij de onderzoeksvraag: *“hoe kunnen ngo’s hun strategieën verbeteren?”* Dit bleek echter in de praktijk en door de invulling van dit onderzoek niet haalbaar te zijn. Ik heb ngo’s niet gemonitord en daarom geen strategieën kunnen evalueren. Dit deel van de onderzoeksvraag is in het onderzoeksproces buiten beschouwing gelaten en verwijderd.

Verder is er op theoretisch vlak gekozen om meerdere governance literatuur te combineren. Zoals aangegeven in het theoretisch kader zijn de definities van strategieën en percepties verkregen van netwerk-governance uit Klijn & Koppenjan (2015). Tijdens het proces van onderzoeken en data verzamelen is er een deelvraag toegevoegd aan het onderzoek en de onderzoeksvraag aangepast. In het veld waar organisaties een duidelijke perceptie hebben betreffende het huidige voedselsysteem kwam ik erachter dat deze variabele interessant was voor het onderzoek. Hoewel dit in een wetenschappelijk onderzoeksproces niet de bedoeling is, kwam ik er vroegtijdig achter zodat ik nog ruimte had om het aan te passen. Door dit theoretisch concept toe te voegen is het hoofdstuk van resultaten en analyse wellicht iets té uitgebreid geworden. Voor een deel van de resultaten valt achteraf te betwisten in hoeverre deze van belang zijn voor het onderzoek.

Een methodologische reflectie is dat percepties en strategieën zich niet makkelijk laten vangen binnen duidelijke categorieën. In de realiteit hebben de categorieën vaak overlap met elkaar. Bij een aantal van de geïnterviewde ngo’s bleek dit een terugkerend patroon te zijn. Wanneer werd gevraagd naar strategieën van de ngo’s werden middelen en acties vaak door elkaar gehaald of met elkaar gekoppeld. Hier was voor de onderzoeker de rol weggelegd om duidelijkheid te bieden. Het kan helpen deze definities eerder uit één te zetten en te presenteren voorgaande het interview. Verder hebben participatieve observaties en de documentenanalyse geholpen om een beeld te krijgen in de verschillende bouwstenen van strategieën.

Een andere methodologische tekortkoming is de onzekerheid in schriftelijk materiaal. Wat er op papier staat en wat daadwerkelijk in de praktijk afspeelt zijn vaak niet aan elkaar

gelijk. Om dit tegen te gaan is er gebruik gemaakt van triangulatie zoals interviews en observaties. Desondanks zijn deze methodes maar bij een gering aantal ngo's toegepast. Documenten waren de enige optie als ik niet kon interviewen of observeren. Omdat organisaties vaak abstracte doelstellingen hebben die niet beargumenteerd worden, is het lastig de perceptie en beweegredenen te achterhalen. Voor het doen van vervolgonderzoek zou ik een enkelvoudige geneste casestudie aanraden waarin er één organisatie wordt onderzocht. Dit maakt de databronnen toegankelijker voor participatieve observaties en interviews.

Dit brengt mij bij de volgende methodologische tekortkoming: het aantal onderzochte ngo's is een gelimiteerd aantal van het veelvoud aan ngo's in Nederland die zich met de transitie naar minder en beter dierlijke voedselproducten bezighouden. Zo is het lastig gebleken om respondenten te werven voor het onderzoek. Het gaat bij ngo's vaak om vrijwilligers, maar organisaties zijn ook vaak te druk om mee te werken aan interviews. Dit heeft het gevolg dat de resultaten en conclusies zijn berust op een beperkte selectie van ngo's. Om meerdere ngo's te betrekken in een groot speelveld kan er een survey worden opgemaakt waarin interviews achteraf gebruikt kunnen worden om extra toelichting te vragen op percepties en strategieën.

Op het gebied van de onderzoeksresultaten is een reflectie gepast. Een eerste afweging gaat over het politieke karakter van de gehouden interviews. In sommige gevallen had ik het vermoeden dat de participanten niet het achterste van hun tong wilde laten zien. Zo werd de opmerking gemaakt van "*kan ik dit wel zeggen?*". Dit probleem is lastig te ondervangen. Een mogelijke optie kan zijn om louter in gesprek te gaan met personen die minder weten van strategische ontwikkelingen van de organisatie. De praktische inzichten van elite interviews waren echter van toegevoegde waarde dat ik dit niet zou adviseren. Langer onderzoek zou wel een optie kunnen zijn om vertrouwen met de respondenten te creëren. Een longitudinale studie zou ook een uitkomst zijn voor vervolgonderzoek om strategieën in de voedseltransitie te monitoren en evalueren.

Literatuurlijst

- Avelino, F. (2011). *Power in Transition: Empowering Discourses on Sustainability Transitions*. Erasmus University Rotterdam. Verkregen van <http://hdl.handle.net/1765/30663>
- Avelino, F., & Rotmans, J. (2009). Power in Transition: An Interdisciplinary Framework to Study Power in Relation to Structural Change. *European Journal of Social Theory*, 12(4), 543–569. doi:10.1177/1368431009349830
- Avelino, F., Wittmayer, J. M., Pel, B., Weaver, P., Dumitru, A., Haxeltine, A., Kemp, R., Jørgensen, M.S., Bauler, T., Ruijsink, S. & O'Riordan, T. (2019). Transformative social innovation and (dis) empowerment. *Technological Forecasting and Social Change*, 145, 195-206.
- Aznar-Sánchez, J. A., Piquer-Rodríguez, M., Velasco-Muñoz, J. F., & Manzano-Agugliaro, F. (2019). Worldwide research trends on sustainable land use in agriculture. *Land Use Policy*, 87. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2019.104069>
- Brundtland, G. (1987). Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. United Nations General Assembly document A/42/427.
- Boeije, H. R. (2014). *Analysis in qualitative research* (Reprint). SAGE.
- Bouvard, V., Loomis, D., Guyton, K. Z., Grosse, Y., El Ghissassi, F., Benbrahim-Tallaa, L. & Straif, K. (2015). Carcinogenicity of consumption of red and processed meat. *The Lancet Oncology*, 16(16), 1599-1600.
- CAN. (2022, October 12). *Nearly 200 organisations sign open letter demanding urgent action on mitigation ambition and climate finance ahead of COP27*. Geraadpleegd op 23 oktober 2022 van, <https://climatenetwork.org/resource/nearly-200-ngos-sign-open-letter-demanding-urgent-action-on-mitigation-ambition-and-climate-finance-ahead-of-cop27/>
- CBS. (2015). *Meer melkvee, forse toename melkproductie*. Geraadpleegd op 8 april, van <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2015/44/meer-melkvee-forse-toename-melkproductie>
- CBS. (2017). *Sterke schaalvergroting in de landbouw sinds 1950*. Geraadpleegd op 8 april 2022, van: <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/09/sterke-schaalvergroting-in-de-landbouw-sinds-1950>

- Clark, B., Stewart, G. B., Panzone, L. A., Kyriazakis, I., Frewer, L. J. (2016). A systematic review of public attitudes, perceptions and behaviours towards production diseases associated with farm animal welfare. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 29(3), 455–478. <https://doi.org/10.1007/s10806-016-9615->
- Dagevos, H., Verhoog, D., van Horne, P., & Hoste, R. (2020). *Vleesconsumptie per hoofd van de bevolking in Nederland, 2005-2019* (No. 2020-078). Wageningen Economic Research.
- Dagevos, H., Verhoog, D., van Horne, P., & Hoste, R. (2022). *Vleesconsumptie per hoofd van de bevolking in Nederland, 2005-2021*. (Nota / Wageningen Economic Research; No. 2022-117). Wageningen Economic Research. <https://doi.org/10.18174/577742>
- De Bakker, E., & Dagevos, H. (2012). Reducing meat consumption in today's consumer society: questioning the citizen-consumer gap. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 25(6), 877-894.
- Dierenmuseum. (z.d.) Overzicht dieren-, natuur- en milieuorganisaties. Geraadpleegd op 21 april 2022, van <https://www.dierenmuseum.nl/Dierenkunst-als-kritiek/Overzicht-dierenorganisaties/>
- Geels, F. W. (2002). Technological transitions as evolutionary reconfiguration processes: a multi-level perspective and a case-study. *Research policy*, 31(8-9), 1257-1274.
- Geels, F. W. (2005). *Technological transitions and system innovations: a co-evolutionary and socio-technical analysis*. Edward Elgar Publishing.
- Geels, F. W., & Kemp, R. (2000). *Transities vanuit sociotechnisch perspectief*. Maastricht, MERIT.
- Graça, J., Godinho, C. A., & Truninger, M. (2019). Reducing meat consumption and following plant-based diets: Current evidence and future directions to inform integrated transitions. *Trends in Food Science & Technology*, 91, 380-390.
- Grin, J., Rotmans, J., & Schot, J. (2010). *Transitions to sustainable development: new directions in the study of long term transformative change*. Routledge.
- Grin, J. (2012). The politics of transition governance in Dutch agriculture. Conceptual understanding and implications for transition management. *International Journal of Sustainable Development*, 15(1-2), 72-89.

- De Greef, K., Stafleu, F., & De Lauwere, C. (2006). A simple value-distinction approach aids transparency in farm animal welfare debate. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, 19(1), 57-66.
- Dierenbescherming. (z.d.) *Melkveehouderij*. Geraadpleegd op 6 April 2022, van <https://www.dierenbescherming.nl/werkzaamheden/dierenbeleideinvloeden/dossiers/melkveehouderij>
- Drost, H., Meijs, C., & Ellen, H. (2002). *Kwaliteit van de arbeid in pluimveehouderijssystemen als alternatief voor de legbatterij* (No. 2002-04). IMAG.
- EEA. (2015). *The State of Soil in Europe : A contribution of the JRC to the European Environment Agency's Environment State and Outlook Report— SOER 2010*, Publications Office of the European Union.
- Fitzgerald, A. J. (2010). *A Social History of the Slaughterhouse: From Inception to Contemporary Implications*.
- Flandrin, J. L., & Montanari, M. (1999). *Food: a culinary history*. Columbia University Press.
- Florini, A. (2003). *The Coming Democracy: New Rules for Running a New World*, Island Press: Washington, DC
- Fraser, D. (2008). Understanding animal welfare. *Acta Veterinaria Scandinavica*, 50(1), 1-7.
- Frantzeskaki, N., Loorbach, D., & Meadowcroft, J. (2012). Governing societal transitions to sustainability. *International Journal of Sustainable Development*, 15(1-2), 19-36.
- Geels, F. (2011). Multi-level perspective on sustainability transitions: response to seven criticisms. *Environmental innovation and societal transitions*, 1, 24-40.
- Geels, F. W., & Kemp, R. (2000). *Transities vanuit sociotechnisch perspectief : achtergrondrapport voor het vierde nationaal milieubeleidsplan (nmp-4)*. Universiteit Twente.
- Gerber, P. J., & Steinfeld, H. (2008). Worldwide growth of animal production and environmental consequences. *Trace elements in animal production systems*, 21-32.
- Gerrits, L. (2012). *Punching clouds*. Emergent Publications.
- Grethe, H. (2017). The economics of farm animal welfare. *Annual Review of Resource Economics*, 9, 75-94.

- Grin, J., Rotmans, J., & Schot, J. W. (2010). *Transitions to sustainable development : new directions in the study of long term transformative change* (Ser. Routledge studies in sustainability transitions). Routledge.
- Hebinck, A., Diercks, G., von Wirth, T., Beers, P. J., Barsties, L., Buchel, S. & Loorbach, D. (2022). An actionable understanding of societal transitions: the X-curve framework. *Sustainability science*, 17(3), 1009-1021.
- Hodess, R. (2001). The Contested Competence of NGOs and Business in Public Life, *The Market or the Public Domain*, Routledge: New York, pp: 129–147.
- Hurnik, J.F. & Lehman, H. (1988). Ethics and farm animal welfare. *Agriculture Ethics*, 1, p.305-318.
- IHME. (2019). *GBD Cause and Risk Summary*. Geraadpleegd op 9 April 2022, van https://www.healthdata.org/results/gbd_summaries/2019
- IPCC. (2018). *Global warming of 1.5°C*. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty. In Press
- IPCC. (2022). *Summary for Policymakers*. Climate Change 2022: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Cambridge University Press. In Press.
- Kahneman, D., & Frederick, S. (2002). Representativeness revisited: Attribute substitution in intuitive judgment. *Heuristics and Biases: The Psychology of Intuitive Judgment*, 49-81.
- Kern, F., & Smith, A. (2008). Restructuring energy systems for sustainability? Energy transition policy in the Netherlands. *Energy policy*, 36(11), 4093-4103.
- Köhler, J., Geels, F. W., Kern, F., Markard, J., Onsongo, E., Wieczorek, A., Alkemade, F., Avelino, F., Bergek, A., Boons, F., Fünfschilling, L., Hess, D., Holtz, G., Hyysalo, S., Jenkins, K., Kivimaa, P., Martiskainen, M., McMeekin, A., Mühlemeier, M. S... (2019). An agenda for sustainability transitions research: state of the art and future directions. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 31.

- Kuokkanen, A., Nurmi, A., Mikkilä, M., Kuisma, M., Kahiluoto, H., & Linnanen, L. (2018). Agency in regime destabilization through the selection environment: The Finnish food system's sustainability transition. *Research Policy*, 47(8), 1513-1522.
- Klijn, E.H., & Koppenjan, J. (2015). *Governance Networks in the Public Sector* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315887098>
- Lachman, D. A. (2013). A survey and review of approaches to study transitions. *Energy Policy*, 58, 269-276.
- Lodder, M., Roorda, C., Loorbach, D., Spork, C. (2017). *Staat van Transitie: patronen van opbouw en afbraak in vijf domeinen*. DRIFT, Erasmus Universiteit Rotterdam, 2017.
- Loorbach, D. (2007). *Transition management. New mode of governance for sustainable development*. Utrecht: International Books.
- Loorbach, D. (2010). Transition management for sustainable development: a prescriptive, complexity-based governance framework. *Governance*, 23(1), 161-183.
- Loorbach, D. (2014). *To transition: governance panarchy in the new transformation*. Erasmus university.
- Loorbach, D.A., & van Raak, R. (2006). *Strategic Niche Management and Transition Management: different but complementary approaches*. Geraadpleegd op 5 juni 2022, van <http://hdl.handle.net/1765/37247>
- Loorbach, D., & Wijsman, K. (2013). Business transition management: exploring a new role for business in sustainability transitions. *Journal of Cleaner Production*, 45, 20–28. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2012.11.002>
- Loorbach, D., Frantzeskaki, N., & Thissen, W. (2011). A transition research perspective on governance for sustainability. *European research on sustainable development*, 73-89.
- Loorbach, D., Frantzeskaki, N., & Avelino, F. (2017). Sustainability transitions research: transforming science and practice for societal change. *Annual Review of Environment and Resources*, 42(1), 599–626. <https://doi.org/10.1146/annurev-environ-102014-021340>
- Markard, J., Raven, R., & Truffer, B. (2012). Sustainability transitions: An emerging field of research and its prospects. *Research policy*, 41(6), 955-967.
- Meadowcroft, J. (2000). Sustainable Development: A New(Ish) Idea for a New Century? *Political Studies*, 48(2), 370–387. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00265>

- Meadowcroft, J. (2009). Climate change governance. *World Bank Policy Research Working Paper*, (4941).
- Mollenhorst, H., & De Boer, I. J. M. (2004). Identifying sustainability issues using participatory SWOT analysis: a case study of egg production in the Netherlands. *Outlook on Agriculture*, 33(4), 267-276.
- Murphy, T., Mook, A. (2022). The Vegan Food Justice Movement. In: The Palgrave Encyclopedia of Urban and Regional Futures. Palgrave Macmillan, Cham.
https://doi.org/10.1007/978-3-030-51812-7_219-1
- Nationaal Historisch Museum. (2019). *Sicco Mansholt (1908-1995) – Architect van Europees landbouwbeleid*. Geraadpleegd op 4 April 2022, van <https://historiek.net/sicco-mansholt-architect-europees-landbouwbeleid/75558/>
- Ostrom, E. (1990). *Governing the Commons. The evolution of institutions for collective action*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pan, A., Sun, Q., Bernstein, A. M., Schulze, M. B., Manson, J. A. E., Stampfer, M. J., Willett, W. C., & Hu, F. B. (2012). Red meat consumption and mortality: results from 2 prospective cohort studies. *Archives of Internal Medicine*, 172(7), 555–63.
<https://doi.org/10.1001/archinternmed.2011.2287>
- Partelow, S., Winkler, K. J., & Thaler, G. M. (2020). Environmental non-governmental organizations and global environmental discourse. *Plos one*, 15(5).
- Purvis, B., Mao, Y. & Robinson, D. (2019). Three pillars of sustainability: in search of conceptual origins. *Sustainability Science*, 14, p. 681-695.
<https://doi.org/10.1007/s11625-018-0627-5>
- Rein, M. & Schön D.A. (1992). Reframing policy discourse, in: F. Fischer and J. Forester (eds): *The Argumentative Turn in Policy Analysis and Planning*, Durham, NC: Duke University Press: 145–166.
- Rip, A., & Kemp, R. (1998). Technological change. *Human choice and climate change*, 2(2), 327-399.
- Ritchie, H. (2017). *Meat and Dairy Production*. Our World in Data. Geraadpleegd op 21 juni, van <https://ourworldindata.org/meat-production>
- Roorda, N., & Beckers, T. A. (2015). *Basisboek duurzame ontwikkeling*. Noordhoff Uitgevers.

- Röös, E., Karlsson, H., Witthöft, C., & Sundberg, C. (2015). Evaluating the sustainability of diets—combining environmental and nutritional aspects. *Environmental Science & Policy*, 47, 157-166.
- Rotmans, J., Kemp, R., & Van Asselt, M. (2001). More evolution than revolution: transition management in public policy. *foresight*.
- Rowan, A. N. (2021). Making Peace with Nature. *WellBeing News*, 3(2), 1.
- Saldaña Johnny. (2021). *The coding manual for qualitative researchers* (Fourth edition). SAGE.
- Sanford, M., Painter, J., Yasseri, T., Lorimer, J. (2021). Controversy around climate change reports: a case study of Twitter responses to the 2019 IPCC report on land. *Climatic Change*, 167(3), 1-25. <https://doi.org/10.1007/s10584-021-03182-1>
- Schot, J., & Geels, F. W. (2007). Niches in evolutionary theories of technical change. *Journal of evolutionary economics*, 17(5), 605-622.
- Schattschneider, E.E. (1960). *The Semisovereign People: A realist's view of democracy in America*, New York: Holt, Rinehart and Winston
- Schwartz-Shea, P., & Yanow, D. (2013). *Interpretive research design: Concepts and processes*. Routledge.
- Scoones, I. (2016). The politics of sustainability and development. *Annu. Rev. Environ. Resour.* 41, 293–319.
- Sengers, F., Wieczorek, A. J., & Raven, R. (2019). Experimenting for sustainability transitions: A systematic literature review. *Technological Forecasting and Social Change*, 145, 153-164
- Simons, L., & Nijhof, A. (2020). *Changing the game: Sustainable market transformation strategies to understand and tackle the big and complex sustainability challenges of our generation*. Routledge.
- Smith, A., Stirling, A., & Berkhout, F. (2005). The governance of sustainable socio-technical transitions. *Research policy*, 34(10), 1491-1510.
- Smith, A., Voß, J. P., & Grin, J. (2010). Innovation studies and sustainability transitions: The allure of the multi-level perspective and its challenges. *Research policy*, 39(4), 435-448.
- Spector, M. (2001). *Constructing Social Problems*, Piscataway, NJ: Transaction Publishers.

- Springmann, M., Wiebe, K., Mason-D’Croz, D., Sulser, T. B., Rayner, M., & Scarborough, P. (2018). Health and nutritional aspects of sustainable diet strategies and their association with environmental impacts: a global modelling analysis with country-level detail. *The Lancet Planetary Health*, 2(10), 451-461.
- Spoolder, H. A. M., Geudeke, M. J., Van der Peet-Schwering, C. M. C., & Soede, N. M. (2009). Group housing of sows in early pregnancy: A review of success and risk factors. *Livestock Science*, 125(1), 1-14.
- Teegen, H., Doh, J. P., Vachani, S. (2004). The importance of nongovernmental organizations (ngos) in global governance and value creation: an international business research agenda. *Journal of International Business Studies*, 35(6), 463–483.
- Teisman, G.R. (1992). *Complexe Besluitvorming: Een Pluricentrisch Perspectief op Besluitvorming over Ruimtelijke Investerings*, 's-Gravenhage: Vuga.
- Teisman, G.R., Van Buuren, M.W. & Gerrits, L.M. (2009). *Managing Complex Governance Systems*, London: Routledge.
- Temple, D., & Manteca, X. (2020). Animal welfare in extensive production systems is still an area of concern. *Frontiers in Sustainable Food Systems*, 4, 545902.
- Thompson, PB. (2017). *The ethics of food animal production*. In *The Oxford Handbook of Animal Studies*. New York: Oxford Univ. Press
- Turnheim, B., & Geels, F. W. (2012). Regime destabilisation as the flipside of energy transitions: Lessons from the history of the British coal industry (1913–1997). *Energy policy*, 50, 35-49.
- United Nations Environment Programme. (2021). *Making Peace with Nature: A scientific blueprint to tackle the climate, biodiversity and pollution emergencies*. Nairobi. <https://www.unep.org/resources/making-peace-nature>
- United Nations Environment Programme. (z.d.). *Methane emissions are driving climate change. Here’s how to reduce them*. UNEP. <https://www.unep.org/news-and-stories/story/methane-emissions-are-driving-climate-change-heres-how-reduce-them?s=08>
- Van Oers, L., Feola, G., Moors, E., & Runhaar, H. (2021). The politics of deliberate destabilisation for sustainability transitions. *Environmental Innovation and Societal Transitions*, 40, 159-171.

- Van Thiel, S. (2021). *Bestuurskundig onderzoek: een methodologische inleiding* (4de ed.). Coutinho.
- Verdonk, D. J. (2012). Het dier is dood, leve de dieren-Het dierenrechtendebat vanaf de jaren 1970. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 125(4), 552-566.
- Vergeer, R., Bachaus, A., de Bruyn, S., Jongasma, C., Nieuwenhuijse, I., Schep, E. (2021). *Groeiprojecties energie-intensieve industrie Referentiescenario 's voor impactanalyse klimaatbeleid*. (nr. 21.200301.050) CE Delft. Geraadpleegd op 12 april, van https://ce.nl/wp-content/uploads/2021/04/CE_Delft_200301_Groeiprojecties_energie-intensieve_industrie_DEF_.pdf
- Voedingscentrum. (z.d.). *Vlees eten: een korte geschiedenis*. Geraadpleegd op 2 oktober 2022, van <https://www.voedingscentrum.nl/nl/duurzaam-eten/minder-vlees-eten/vlees-eten-geschiedenis>.
- Volkskrant. (2020). *Is de stikstofcrisis voorbij nu de veehouderij onder het Europese plafond blijft?* Geraadpleegd op 2 oktober 2022, van: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/is-de-stikstofcrisis-voorbij-nu-de-veehouderij-onder-het-europese-plafond-blijft~b9b39979/>
- Volkskrant. (2022). *Boerenprotest werkt: VVD CDA en Christenunie zetten ineens vraagtekens bij het stikstofdoel landbouw*. Geraadpleegd op 2 oktober 2022, van: <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/boerenprotest-werkt-vvd-cda-en-christenunie-zetten-ineens-vraagtekens-bij-stikstofdoel-landbouw~b1d5abe9/>
- Wakkerdier (z.d.). *Vee-industrie*. Dieren. Geraadpleegd op 2 april 2022, van <https://www.wakkerdier.nl/vee-industrie/dieren/>
- Willett, W., Rockström, J., Loken, B., Springmann, M., Lang, T., Vermeulen, S., ... & Murray, C. J. (2019). Food in the Anthropocene: the EAT–Lancet Commission on healthy diets from sustainable food systems. *The Lancet*, 393(10170), 447-492.
- Yin, R. K. (2003). *Case Study Research: Design and Methods* (3rd ed.). Beverly Hills: Sage.

Bijlagen

Bijlage 1 - Participatieve observaties

Bijeenkomsten		Datum	Locatie
1	Odin biologische supermarkt samenwerking dierencoalitie	21 – februari – 2022	Geldermalsen
2	TcV Connected: Eiwittransitie A plan to plant the future	10 maart 2022	Zoom
3	NWA werkconferentie: Transitie naar een duurzaam voedselsysteem	22 – maart – 22	Boxtel
4	Gesprek TCV en Kamerlid	2 April - 2022	Teams
5	TcV Meeting	6 April – 2022	Teams
6	TcV strategie bepaling	28 April – 2022	Utrecht
7	TcV Meeting	4 mei - 2022	Teams
8	Ééndagskuikens Dierencoalitie en Wakkerdier	13 – 5 - 2022	Wageningen

Bijlage 2 - Lijst van participanten focusgroep

Participant	Organisatie	Notities
F1	Dierenwelzijnsorganisatie	-
F2	Dierenrechtenorganisatie	-
F3	Dierenwelzijnsorganisatie	-
F4	Dierenrechtenorganisatie	Vertrok bij de tweede ronde - 42 min
F5	Dierenrechtenorganisatie	-

Bijlage 3 - Presentatie focusgroep

Voedsel transitie

Michel Timmermans

1-2-20XX

Agenda

Korte uitleg X-curve

- S-curve
- Build-up
- Breakdown
- Patronen
- Dynamieken

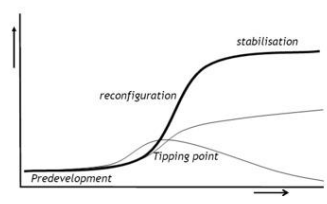
- Break out rooms

DATUM

S - curve

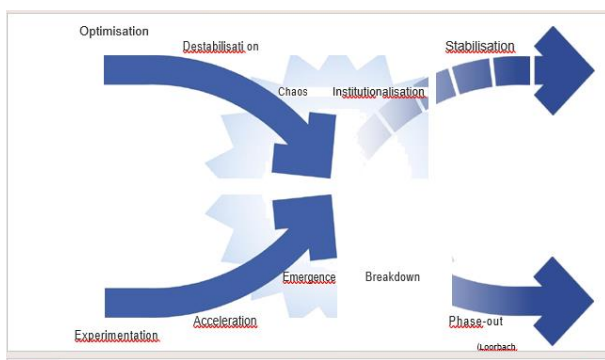
1-2-20XX

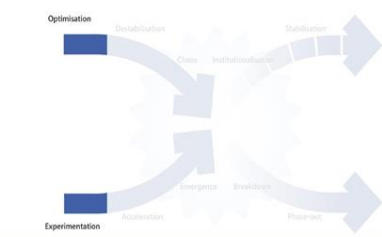

Build-up or breakdown

1-2-20XX

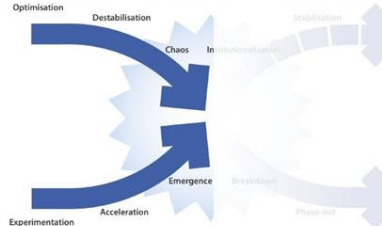

Patronen van opbouw	Patronen van afbraak
Experimenten - Radicale nieuwe toepassingen - Radicaal nieuwdenken	Optimaliseren - Verbeteren van bestaande - Geen twijfel over het systeem

Patronen van opbouw	Patronen van afbraak
Accelereren - Alternatieve zijn zichtbaar - Alternatieven worden gekoppeld	Destabiliseren - Incidenten lijden tot urgentie - Fundamentele discussies over de toekomst

Patronen van opbouw	Patronen van afbraak
Emergentie - Nieuwe structuren zijn zichtbaar - De behoefte voor transitie is breed geaccepteerd	Chaos - Contradicties en onzekerheden - Tegengestelde belangen en conflict

Patronen van opbouw	Patronen van afbraak
Institutionalisme	Breakdown
<ul style="list-style-type: none"> - Het nieuwe normale denken - Het vastzetten van nieuwe structuren 	<ul style="list-style-type: none"> - Het loslaten van oude gevestigde orde - Verliezers van het proces worden zichtbaar

1-2-20XX

Erasmus
ERASMUS
UNIVERSITEIT
ROTTERDAM

9

Patronen van opbouw	Patronen van afbraak
Stabilisatie	Uitfaseren
<ul style="list-style-type: none"> - Optimaliseren - Afstellen 	<ul style="list-style-type: none"> - Vaarwel zeggen - Omggaan met het verlies

1-2-20XX

Erasmus
ERASMUS
UNIVERSITEIT
ROTTERDAM

10

Realiteit is complexer

1-2-20XX

Erasmus
ERASMUS
UNIVERSITEIT
ROTTERDAM

11

Dynamieken

1-2-20XX

Erasmus
ERASMUS
UNIVERSITEIT
ROTTERDAM

12

Dynamieken

1-2-20XX

Erasmus
ERASMUS
UNIVERSITEIT
ROTTERDAM

13

Dynamieken

1-2-20XX

Erasmus
ERASMUS
UNIVERSITEIT
ROTTERDAM

14

Dynamieken

1-2-20XX

Erasmus
ERASMUS
UNIVERSITEIT
ROTTERDAM

15

Dynamieken

1-2-20XX

Erasmus
ERASMUS
UNIVERSITEIT
ROTTERDAM

16

Voedseltransitie

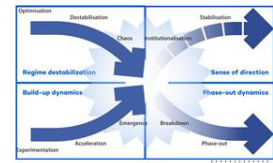

1-2-20XX

17

Aan de slag!

- Ga naar MIRO
Link in de chat
- Wat speelt er nu?
  - Is er urgentie, druk, beweging, leiderschap?
  - Welke innovaties, alternatieven, niches, uitdagers?
  - Is er een visie, zijn er gedeelde principes, waarden?
  - Wat is in verval, aan het verdwijnen, aan het afbreken?
- Gebruik post-its! Voeg zoveel mogelijk toe!

1-2-20XX

PRESENTATIE TITEL

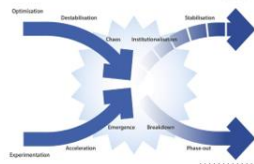
18

Tweede Ronde

Weer naar MIRO
- Link in de chat

Voor nu:

- Welke acties moeten worden genomen om de transitie te laten versnellen?
- Probeer zo concreet mogelijk te zijn
- Gebruik zoveel mogelijk post-its

1-2-20XX

19

BEDANK T

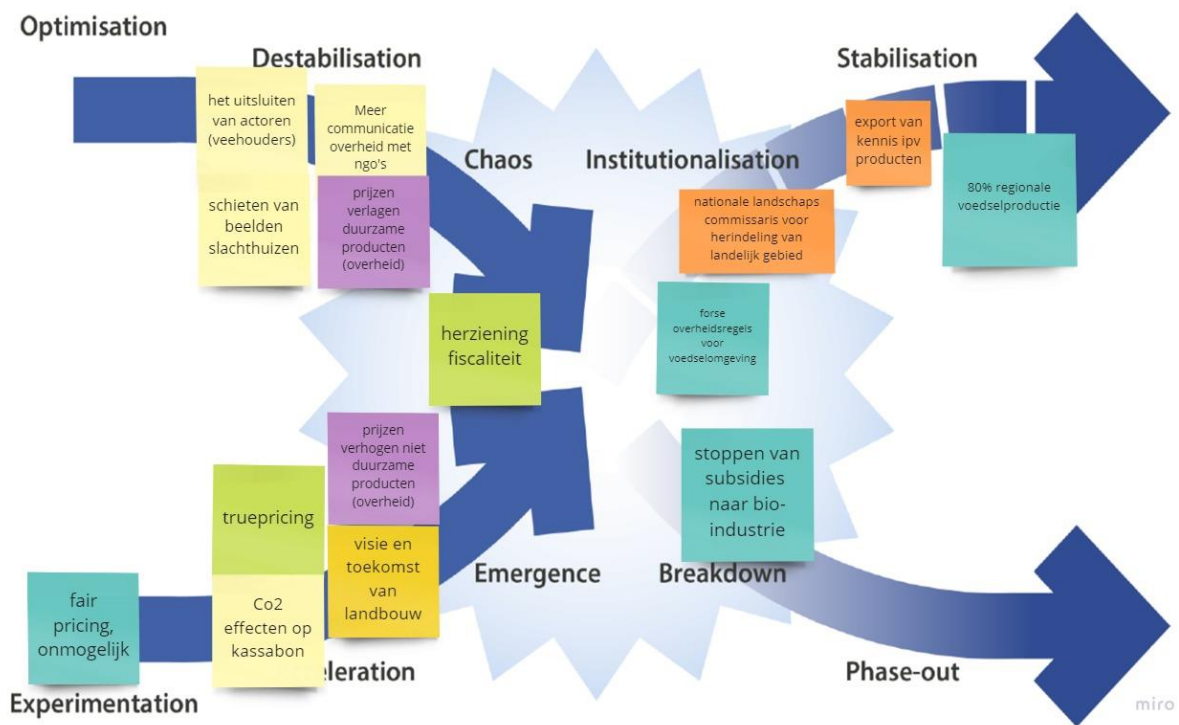
Michiel Timmermans
452267mt@eur.nl

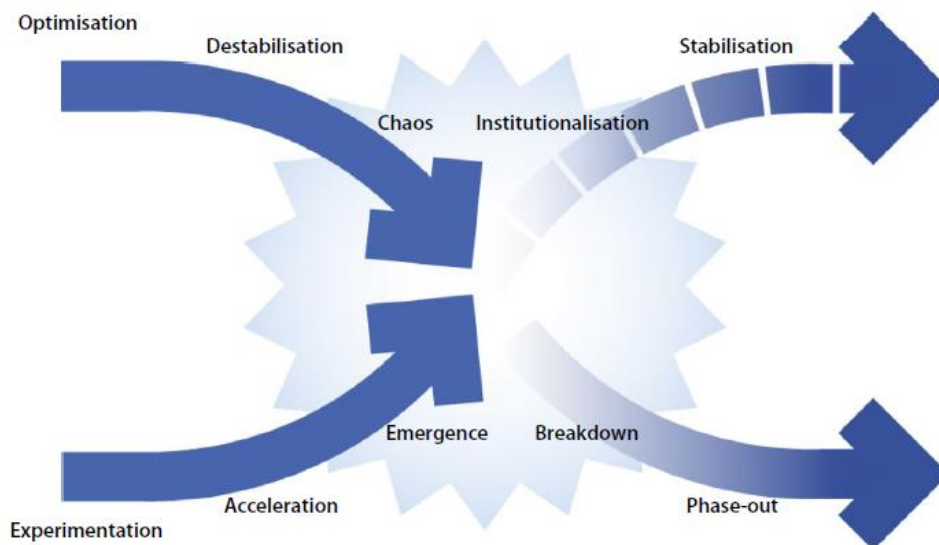
1-2-20XX

20

Bijlage 4 - MIRO focusgroep deel 2 en 3

Bijlage 5 - Interview handleiding

Introductie

Mijn naam is Michel Timmermans en ik volg de Master Bestuurskunde aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Met mijn afstudeerrichting ben ik aangesloten bij het Dutch Research Institute for Transitions (DRIFT). Het doel van dit onderzoek is om de strategieën te achterhalen die dierenwelzijnsorganisaties inzetten om de voedseltransitie naar minder en beter dierlijke producten te versnellen.

Voordat ik verder ga met de uitleg daarvan: u heeft een informed consent formulier ingevuld waarbij u toestemt dat dit interview wordt opgenomen en de dat u met de rechten van dit onderzoek akkoord gaat. In het kader van het interview wil ik u nogmaals vragen: Geeft u toestemming dat dit interview wordt opgenomen en gaat u akkoord met de voorwaarden zoals eerder zijn benoemd? Ik wil u eerst bedanken voor deelname aan dit interview, dit helpt mij enorm.

Het centrale begrip van dit onderzoek, zoals ik eerder al zei, is de voedseltransitie. De term transitie verwijst naar een geleidelijk, continu proces van een grote verandering waarbij de samenleving in zijn geheel of een deel van de samenleving verandert. Met dit onderzoek wil ik juist achterhalen welke strategieën maatschappelijke organisaties kunnen inzetten om de transitie te versnellen.

Vragen die worden gesteld om informatie te krijgen om daarmee de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden:

- 1. Wat moet er volgens u veranderen om over te gaan naar een duurzaam voedselsysteem in Nederland?**
  - a. Wat vindt u van het huidige voedselsysteem?
  - b. Wat is een duurzaam voedselsysteem volgens u?
  - c. Welke rol neemt uw organisatie hierin?
  - d. Welke andere actoren spelen een belangrijke rol in deze transitie?

- 2. Welke strategieën zetten jullie in om tot een ander voedselsysteem te komen?**
  - a. Wat zijn hiervoor de doelstellingen?
  - b. Welke middelen zetten jullie in?
  - c. Welke acties worden hiervoor ingezet?

Afbeelding X-curve laten zien.

- 3. Wat is er volgens u nodig om het huidige systeem te kunnen veranderen?**
  - a. (Zowel opbouwend als afbrekend in de X-curve). Wat is daarvoor nodig?
  - b. Welke middelen of acties kunnen worden ingezet om sneller tot deze verandering te komen?
  - c. Welke strategie gebruikt uw organisatie om deze verandering te kunnen bewerkstelligen?

Bijlage 6 - Interviewlijst

	Organisatie	Datum	Locatie
1	Dierenrechtenorganisatie	vr 10-6-2022	Teams
2	Dierenrechtenorganisatie	do 23-6-2022	Teams
3	Milieuorganisatie	di 14-6-2022	Teams
4	Voedselorganisatie	do 16-6-2022	Teams
5	Milieuorganisatie	do 30-6-2022	Teams
6	Dierenwelzijnsorganisatie	di 2-8-2022	Teams
7	Dierenwelzijnsorganisatie	wo 15-6-2022	Teams
8	Dierenwelzijnsorganisatie	di 7-6-2022	Teams
9	Dierenrechtenorganisatie	vr 3-6-2022	Teams

Bijlage 7 - Documentenanalyse

#	Organisatie	Beschrijving / link
1.	Transitie Coalitie Voedsel	Impact rapport
2.	Transitie Coalitie Voedsel	Echte en Eerlijke prijzen nieuwsbrief
3.	Transitie Coalitie Voedsel	Plantaardig het nieuwe normaal -10 puntenplan
4.	Dierencoalitie	Beleidsplan 2022
5.	World Animal Protection (Dierencoalitie)	Superlijst Dierenwelzijn 2021
6.	Varkens in Nood (Dierencoalitie)	Beleidsplan & Beloningsbeleid
7.	Varkens in nood (Dierencoalitie)	Jaarverslag 2021
8.	Wereld Natuur Fonds	Eetplan voor de Planeet
9.	Natuur en Milieu	Meerjarenvisie 2022-2025
10.	Transitie Coalitie Voedsel	True Pricing and True Costing in Food & Agri
11.	Natuur en Milieu (TCV)	Jaarverslag 2021
12.	Proveg (TCV)	Jaarverslag
13.	Animal Save (dierenrechten)	Jaarplan
14.	Seafirst Foundation (Dierencoalitie)	Beleidsplan
15.	Transitie Coalitie Voedsel	Samen werken aan regie op ruimte
16.	Animal Rights NL (Dierenrechten)	Beleidsplan 2020 - 2022
17.	Een Dier En Vriend	Beleidsplan
18.	World Animal Protection	Meerjarenplan 2018 - 2022

Bijlage 8 - Codeboom

Indicator	Dimensies perceptie
<p>1.1 Hoe beschrijft de organisatie de situatie van het voedselsysteem in Nederland?</p> <p>1.2 Wat is volgens de organisatie het probleem?</p> <p>1.3 Wat is volgens de organisatie de oorzaak van dit probleem?</p>	Probleemperceptie
<p>2.1 Wat is volgens de organisaties een voorkeursoplossing?</p> <p>2.2 Wat is volgens de organisaties de richting van de oplossing?</p>	Voorkeursoplossingen
<p>3. Op welke manier definiëren organisaties hun eigen relatie met de probleemsituatie, hun rol in het beleid en de diensten die moeten worden ontworpen?</p>	Perceptie van eigen rol
<p>4. Organisaties geven een indicatie van de perceptie die zij hebben van de rol van andere, cruciale actoren in ofwel de oorzaak ofwel de oplossing van de probleemsituatie.</p>	Perceptie op de andere actoren
Indicator	Dimensies strategieën
<p>5. Welke concrete resultaten willen organisaties behalen binnen een bepaald tijdsbestek?</p>	Doelstellingen
<p>6. Welke middelen en instrumenten hebben organisaties ter beschikking staan en met welke activiteiten worden deze ingezet?</p>	Middelen
<p>7. Op welke andere partijen richten organisaties zich met hun middelen en instrumenten?</p>	Acties

Indicator		Dimensies
<p>8.1 Wat zetten organisaties in om de urgentie en veranderdruk te verhogen om af te breken?</p> <p>8.2 Proberen organisaties bestaande structuren af te breken en moedigen ze fundamentele discussies over de toekomst aan?</p> <p>8.3 Op welke manier breken organisaties onwenselijke praktijken af?</p>	<p>1. Optimalisatie → destabilisatie</p> <p>2. Destabilisatie → chaos</p> <p>3. Chaos → breakdown</p>	Afbraak
<p>9.1 Creëren organisaties ruimte voor verbreding door lessen van experimenten te verzamelen?</p> <p>9.2 Zorgen organisaties dat vernieuwers worden uitgelicht en verbinden ze vernieuwers onderling?</p> <p>9.3 Stellen organisaties samen richting met actoren die naar de volgende fase willen?</p>	<p>1. Experimentatie → acceleratie</p> <p>2. Acceleratie → emergentie</p> <p>3. Emergentie → institutionalisatie</p>	Opbouw

Bijlage 9 - Powermapping TcV strategie bepaling

